

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЕДНОСТИ

САЈБЕР НАСИЉЕ МЕЂУ АДОЛЕСЦЕНТИМА

мастер рад

Ментор:
Ван. Проф. др Ана Ковачевић

Студент:
Јасмина Бајрамовић, 1/16

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SECURITY STUDIES

CYBER BULLYING AMONG ADOLESCENTS

master thesis

Mentor:
Assoc. Prof. dr Ana Kovačević

Student:
Jasmina Bajramović, 1/16

Belgrade, 2018.

САЈБЕР НАСИЉЕ МЕЂУ АДОЛЕСЦЕНТИМА

Резиме

Рад је посвећен испитивањем све већег друштвеног проблема, а то је сајбер насиље, које се јавља међу најрањивијом категоријом, адолесцентима. Испитивање везе између сајбер насиља и адолесцената је извршено кроз пажљиво анализирање како теоријских, тако и емпиријских научних радова. Анализирањем тих радова, у овом раду су представљени и појашњени фактори који утичу на младе да врше насиље међу својим вршњацима путем информационо-комуникационих технологија и који су негативни ефекти сајбер насиља. Осим тога, овај рад је покушај да се представе методе превенције сајбер насиља, ко све треба да се укључи у решавање овог друштвеног проблема, као и на који начин технологија може да се искористи као ефикасно средство превенције и уочавања сајбер насиља.

Кључне речи: сајбер насиље, адолесенти, превенција, информационо-комуникационе технологије

CYBER BULLYING AMONG ADOLESCENTS

Abstract

The paper is devoted to examining the increasing social problem, and that is cyber bullying, which appears among the most vulnerable category, adolescents. The examination of the connection between cyber bullying and adolescents was done by analyzing theoretical and empirical academic work. By analyzing these papers, in this paper are presented and explained factors which have influence on young people to bully peers through information and communication technologies and which are the negative effects of the cyber bullying. In addition, this paper attempted to present methods of prevention cyber bullying, which should be included in solving this social problem, as well as how the technology can be used as effective means of prevention and detection of the cyber bullying.

Key words: cyber bullying, adolescents, prevention, information and communication technologies

Садржај

1. УВОД.....	8
2. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА	11
2.1. Предмет истраживања	11
2.2. Циљ истраживања	12
2.3. Истраживачка питања.....	12
3. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА.....	13
4. ТЕОРИЈСКО-ПОЈМОВНИ ОКВИР	15
4.1. Сајбер насиље	15
4.1.1. Дефинисање сајбер насиља	15
4.1.2. Карактеристике сајбер насиља.....	17
4.1.3. Типови сајбер насиља	20
4.2 Информационо - комуникационе технологије (ИКТ).....	22
5. САЈБЕР НАСИЉЕ: ФАКТОРИ И ПОСЛЕДИЦЕ МЕЂУ АДОЛЕСЦЕНТИМА	27
5.1. Фактори који доприносе сајбер насиљу међу адолесцентима	27
5.1.1. Индивидуални фактори.....	30
5.1.2. Средински фактори.....	35
5.2. Последице сајбер насиља	37
5.2.1. Опште последице	39
5.2.2. Последице психосоцијалног прилагођавања	41
6. ПРЕВЕНЦИЈА И РЕАГОВАЊЕ НА САЈБЕР НАСИЉЕ МЕЂУ АДОЛЕСЦЕНТИМА	43
6.1. Едукација и информисање о сајбер насиљу путем веб-страница и апликација	46
6.2. Суочавање адолесцената са феноменом сајбер насиља	51
6.3. Суочавање образовно-васпитних установа и родитеља са феноменом сајбер насиља	54
6.3. Технолошка решења.....	60

6.3.1. Софтвери за контролу употребе интернета и детекцију сајбер насиља	62
6.3.2. Програми превенције и информационо-комуникационе технологије	67
6.3.3. Употреба технологије за детекцију сајбер насиља.....	67
7. ЗАКЉУЧАК	72
ЛИТЕРАТУРА.....	74
ПРИЛОГ 1: Веб-странице и апликације посвећене сајбер насиљу	88
ПРИЛОГ 2: Програми превенције базирани на употреби информационо-комуникационих технологија	95
БИОГРАФИЈА АУТОРА	109

1. УВОД

Нагли развој информационо-комуникационих технологија (ИКТ) је пружио многе погодности људима свих генерација. Ширење нових технологија је омогућило да се комуникација и повезивање између људи одвија брзо и јефтино широм света (León Vicente, Luis de la Cuesta, & Varona, 2015). Употреба рачунара, интернета, мобилних телефона као средстава комуникације, куповине, едукације, забаве итд. значајно се повећала од 90-их година прошлог века. Конкретно, интернет мења начин комуникације и интеракције међу људима, а као главне карактеристике његове употребе Бојд наводи четири категорије (Boyd, 2014: 10):

- истрајност (постојаност приказа и садржаја),
- видљивост (потенцијална публика која може да посведочи),
- могућност ширења (лакоћа са којом садржај може да се дели),
- могућност претраживања (могућност проналажења садржаја).

Утицај технологије се највише може приметити код адолесцената, који су најчешћи корисници сајбер простора и ИКТ-а (Popovic-Citic, 2009: 405). За младе људе који су расли у срединама у којима су технологија и електронски уређаји постали свакодневница, границе између материјалног и виртуелног света су мање дефинисане и у многим случајевима се стапају или уопште не постоје. Адолесценти су у могућности да користе електронску пошту, друштвене мреже (Facebook, Instagram, Twitter итд.), веб сајтове и друге медије за електронску социјализацију и интеракцију са пријатељима, често без директне контроле и надзора родитеља (Sizemore, 2015). Јасно је да одржавање контаката међу вршњацима заузима веома важну улогу у њиховом социо-емоционалном развоју, тако да се у интеракцији са вршњацима могу развијати социјалне вештине, позитивни ставови, прилагођена понашања (Страбић, Милаковић, 2016:1). Међутим, чињеница је да интернет мења друштвени свет адолесцената тако што утиче на начин њихове комуникације, успостављања и одржавања односа и проналажења социјалне подршке (Loge, 2006: 2). Такође, неке студије су показале да млади осећају да морају увек бити *онлајн*¹ или *умрежени* путем ИКТ-а, чак и када учествују у офлајн активностима (Perry, Scott, & Chapman, 2015: 5).

У дигиталном друштву, чак иако ИКТ пружа нове могућности и користи људима свих генерација, такође представља значајне изазове за њих (Rizza & Pereira, 2013). С обзиром на то да ове технолгоије настављају да се унапређују,

¹ У садашњем контексту бити онлајн дефинише се као приступ и коришћење интернета, било путем интернет претраживача или било које апликације која олакшава веб интеракцију (Gorzig и Frumkin, 2013).

могућности за вршење криминала у сајбер простору ће се увећавати и утицај ће се осетити широм света, а како су главне карактеристике ИКТ-а брзина, ефикасност, приступачност и анонимност стварају се прилике за нове облике криминала, али и вршење традиционалних облика на нов начин (León Vicente et al., 2015). Исто тако, све је више приватних информација доступно онлајн, те је и већа забринутост друштва у вези са могућим угрожавањем приватности, преварама, али и у вези са сајбер насиљем и виктимизацијом како одраслих, тако и адолесцената.

Сајбер насиље међу адолесцентима је у значајном порасту, углавном из два главна разлога (Rizza & Pereira, 2013). Први разлог је што је све већи број младих који имају и користе дигиталне уређаје, а исто тако већина њих има приступ више од једном уређају као што су рачунар, паметни телефон и сл. Други разлог односи се на чињеницу да се младим људи омогућава приступ технологији у њиховом раном узрасту. То их чини посебно рањивом категоријом када је реч о сајбер насиљу. За насиље међу младима се може рећи да не представља нову појаву, али је, са научног аспекта, почело да се проучава тек крајем 60-их година прошлог века у скандинавским земљама, примарно у Шведској, а научна анализа овог проблема интензивније почиње да се развија 80-тих година прошлог века (Matijević, Miladinović, & Petričević, 2011: 115). Насиље међу младима се може одвијати у школским ходницима, на путу до школе, јавним местима, обично на оним местима где је често надзор одраслих минималан (Sizemore, 2015). Међутим, развој информационо-комуникационе технологије (ИКТ) је омогућио да се ова врста насиља прошири и на сајбер простор. Иако насиље међу адолесцентима представља проблем дуги низ година, насиље у сајбер простору је новијег датума, а прва употреба овог појма јавља се у литератури пре око десет година (Antoniadou & Kokkinos, 2015: 364). Без обзира што се догађа у сајбер простор, овај проблем не треба занемаривати јер повезан са последицама у реалном свету. Нека истраживања су показала да сајбер насиље је повезано са негативним емоцијама и стањима као што су туга, љутња, фрустрација, срамота или страх, а они се доводе у везу са ниским самопоштовањем, лошим школским успехом, као и деликвенцијом и међуљудским насиљем међу младима (Sabella, Patchin, & Hinduja, 2013). Ова појава добила је значајну медијску пажњу под утицајем недавних случајева који су довели до кривичних и грађанских парница, али и до најстрашнијих исхода као што су самоубиства адолесцената.

Сајбер насиље постаје све већи проблем и заокупља пажњу како лаичке, тако и научне јавности. Постепено, студије широм света су почеле да истражују распрострањеност сајбер насиља и сајбер виктимизације, везу између ове две појаве, мотиве за вршење насиља и ефекте различитих програма превенције и

решења овог проблема (Antoniadou & Kokkinos, 2015). Овај рад је покушај указивања на значај проблема и какав ефекат он може имати на друштво, нарочито на његов најрањивији део а то су млади. Сам рад ће бити подељен у неколико целина. На самом почетку, у другом и трећем поглављу, биће појашњено који су предмет, циљ и методологија истраживања. Затим следи четврто поглавље, где је појава дефинисана и указано на њене опште карактеристике. У поглављу пет детаљније, је објашњено који су најчешће узроци који доприносе сајбер насиљу међу адолесцентима, док се шесто поглавље односи на превенцију сајбер насиља фокусирајући се на најважније актере који могу имати улогу у превенцији и решавању овог проблема, а то су пре свега образовно-васпитне установе, породица и сами адолесценти. Део шестог поглавља се односи и на технолошка решења, укључујући софтвере, различите програме превенције чија реализација зависи од употребе ИКТ-а, као и на који начин ова технологија може да се користи за рану детекцију сајбер насиља.

2. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

У овом поглављу ће бити појашњено који је предмет истраживања, који је циљ и која истраживачка питања су оквир за анализу истраживаног феномена.

2.1. Предмет истраживања

Нагли развој технологије утицао је на повећан број адолесцената који користе рачунаре и мобилне телефоне, како у школи, тако и код куће. Знатан број истраживања показао је да рачунари могу имати позитивне ефекте на савладавање свих предмета у школама (Li, 2007). Такође, све је присутнија и употреба различитих технолошких платформи од стране адолесцената, као што су друштвене мреже (Facebook, Google+), блогови, сајтови за дељење фотографија или видео снимака (Flickr, Youtube), форуми и дискусione групе итд.

Живот адолесцената се углавном врти око ових технолошких платформи, те је њихова главна карактеристика рана и честа изложеност њиховој употреби како за забаву, тако и за међусобну комуникацију (Alim, 2016). И поред позитивних ефеката, употреба технологије може изазвати и негативне ефекте, не само у школи, већ и изван ње. Како наводи Алим (Alim, 2016: 69), „технологија је много више од средства за комуникацију“. Један од негативних ефеката употребе технологија јесте и сајбер насиље.

У овом раду, истраживачки фокус ће бити усмерен на проблем сајбер насиља и адолесцената, тј. на који начин је феномен сајбер насиља повезан са адолесцентима. Иако је проблем насиља међу адолесцентима испитивана и проучавана појава, сајбер насиље је свакако новијег датума.

У најширем смислу, предмет истраживања је испитивање везе између сајбер насиља и адолесцената. Испитивање везе је вршено кроз пажљиво анализирање како теоријских, тако и емпиријских радова чији је циљ био испитивање следећих области: природа везе сајбер насиља и адолесцената; повезаност традиционалних облика насиља и сајбер насиља међу адолесцентима, као и разлике између њих; факторе који доводе до вршења сајбер насиља тј. категоризација жртава сајбер насиља и насилника.

Сам рад биће подељен у неколико целина: факторе који доприносе сајбер насиљу међу адолесцентима, негативним ефектима и последњи део ће се односити на суочавање са проблемом сајбер насиља тј. најнефективнијим механизмима којима се овај проблем може решити. С обзиром да исходи сајбер насиља могу бити крајње негативни, највећа пажња у овом раду ће бити управо усмерена ка суочавању са овим проблемом и његовом превенцијом и то кроз

упоређивање резултата до сада спроведених истраживања у овој области, а пре свега на улогу родитеља и наставника у спречавању сајбер насиља, као и на ефективност постојећих технолошких решења.

2.2. Циљ истраживања

Сходно дефинисаном предмету истраживања, општи циљ истраживања јесте испитивање природе везе између сајбер насиља и адолесцената.

2.3. Истраживачка питања

Како је општи циљ истраживања дефинисан као испитивање везе између сајбер насиља и адолесцената, кроз систематски преглед постојеће литературе и налаза емпиријских истраживања, оквир за анализу истраживаног проблема су следећа питања:

1. Који индивидуални и средински фактори најчешће подстичу адолесценте да врше сајбер насиља?
2. Које су најчешће последице сајбер насиља и на који начин ове последице утичу на безбедност адолесцената?
3. Које методе превенције се користе када је реч о сајбер насиљу и на који начин би требало реаговати када до сајбер насиља дође? Која технолошка решења постоје у погледу ране детекције и уочавања сајбер насиља пре његовог извршења, као и колико су ефикасна?

3. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Предмет и циљ овог истраживања постављени су у складу са анализом постојећег фонда академских радова. Стога, као главни истраживачки поступак је коришћен преглед литературе. Преглед научне литературе је омогућио увид у основне теоријске поставке, анализу спроведених истраживања и њихових резултата, као и најчешће коришћене истраживачке поступке.

С обзиром на мултидисциплинарност предмета истраживања, потребна је опсежна анализа различитих научних и академских радова, како теоријских, тако и емпиријских, из различитих области и дисциплина, а то су наука безбедности, психологија, виктимологија, социологија, информационе технологије. Прегледом ових радова биће омогућена свеобухватна анализа проблема насиља међу адолесцентима у сајбер простору, а стицањем увида из различитих области, добиће се целовита слика о овој појави.

Радови релеватни за писање мастер рада су прикупљани пажљивом претрагом неколико електронских сервиса, а то су Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку (KoBSON) и Гугл академик (Google Scholar). Ова два сервиса су најчешће коришћена и омогућила су брзо и лако претраживање богате базе чланака из рецензираних научних часописа, значајних монографија, као и мастер и докторских дисертација. До радова се дошло претрагом кључних речи и анализом радова аутора који су од значаја за овај предмет истраживања потребних за писање мастер рада. Претрагом ових радова сачињена је листа релевантних и најцитиранијих радова и референци.

Прикупљени радови се могу поделити у три групе:

1. они који се баве упоређивањем традиционалних облика насиља и сајбер насиља међу адолесцентима (Sizemore, 2015; Della Cioppa, O'Neil, & Craig, 2015; Antoniadou & Kokkinos, 2015 итд.),
2. они који се баве испитивањем распрострањености сајбер насиља међу адолесцентима (Dalla Pozza, Pietro, Morel, & Psaila, 2016; Li, Cross, & Smith, 2012; Smith, 2009 итд.),
3. и на крају, они који су усмерени на превенцију сајбер насиља и то: програми едукације адолесцената у области безбедног коришћења информационо-комуникационих технологија и предности и недостаци постојеће технологије у решавању проблема сајбер насиља (Nocentini, Zambuto, & Menesini, 2015; Notar, Padgett, & Roden, 2013 итд.).

Прва група радова може нам указати на везу која постоји између традиционалних облика насиља и сајбер насиља тј. које сличности и разлике постоје између ова два облика насиља. Такође, на основу ових радова можемо

да сазнамо и да ли досадашња стечена знања и искуства из области традиционалног насиља могу да омогуће да се боље разуме сајбер насиље међу адолесцентима.

Наредна група радова може да укаже на озбиљност овог проблема. Вршена су бројна истраживања која испитују распрострањеност ове појаве, у иностранству и код нас, а која нам могу указати на који начин се сајбер насиље врши, међу којом популацијом, а такође и на последице које сајбер насиље може да произведе.

И последња група радова се односи превенцију сајбер насиља. Пре свега, на који начин може да се спречи и који програми превенције су се показали успешним до сада. Различити програми спровођени су у циљу указивања на опасности и могуће последице сајбер насиља међу адолесцентима, а наравно и на спречавање њиховог дешавања.

Циљ прегледа литературе је био да се дође до синтетичких увида о сајбер насиљу међу адолесцентима, тј. како је овај проблем дефинисан у другим референцама, као и како је он теоријски и појмовно одређен. Сагледавањем различитих резултата емпиријских истраживања и упоређивањем њихових резултата могуће је установити узроке овог насиља међу адолесцентима, начине вршења и последице.

4. ТЕОРИЈСКО-ПОЈМОВНИ ОКВИР

Како би говорили о сајбер насиљу потребно је на самом почетку дефинисати појаву. После дефинисања детаљније ће бити појашњене његове главне карактеристике као и која најчешћа типологија се наводи у научним чланцима.

4.1. Сајбер насиље

У наредном делу ће бити изложено на који начин се појава сајбер насиља најчешће дефинише и који препреке постоје када је реч о усвајања опште прихваћене дефиниције.

4.1.1. Дефинисање сајбер насиља

Термин сајбер насиље (енгл. *cyberbullying*) је релативно нови појам, а за прву употребу термина везује се за две особе, канадског наставника Бил Белси (*Bill Belsey*), креатора првог сајта који се бави сајбер насиљем www.cyberbylling.ca и америчког адвоката Ненси Вилард (*Nancy Willard*). (Mehari, Farrell, & Le, 2014; Fegenbush & Olivier, 2009). Једноставно речено сајбер насиље представља насиље путем технологије, феномен којим се деца и адолесценти све више служе како би повредили, угрозили или понизили своје вршњаке. Ова појава се некад означава различитим терминима, као што су „сајбер булинг“, „електронско насиље“, „интернет насиље“, „дигитално насиље“, или као „онлајн насиље“. Такође, већина литературе о сајбер насиљу произлази из психолошке перспективе и заснива се на 30-огодишњој традицији истраживања онога што се назива традиционалним насиљем или офлајн насиљем (Slonje, Smith, & Frisén, 2013: 1). То укључује и ране дефиниције сајбер насиља и друге теме, као што су нпр. карактеристике сајбер насилника и сајбер жртава (Slonje et al., 2013: 1). Сајбер насиље је релативно нова врста насиља међу младима и не постоји једна опште прихваћена дефиниција ове појаве. Стога, у литератури могуће пронаћи различита одређења овог феномена. Многе од тих дефиниција су на неки начин изведена из дефиниције традиционалног насиља, коју је понудио скандинавски психолог Олвеус (Olweus) (2011) и која је постепено постала прихваћена од страна стручњака и истраживача широм света. тако да према тој дефиницији „насиље је агресивно и намерно понашање, које се временом понавља и доводи се у везу са испољавањем моћи тј. силе“ (Olweus, 2011: 151). Сходно томе, четири важна критеријума која одређују насиље су: понављање, намера, повређивање и неравнотежа снаге.

Као што су разматрали Печин и Хиндуја, неки истраживачи користе веома широке дефиниције проблема који укључују свако могуће искуство онлајн агресије, други се фокусирају само на одређену врсту штете настале сајбер насиљем као што је понижавање или претња физичкој безбедности, док

искључују друге врсте повреда као што је називање погредним именима, вређање, и сл (Sabella, Patchin, & Hinduja, 2013: 2704). Неки разматрају све медије и канале путем којих сајбер насиље може да се одигра, док неки искључују одређење типове технологија (нпр. веб - камере) или платформе (нпр. онлајн гејминг мреже) (Sabella et al., 2013: 2704). У наставку ће бити наведено неколико дефиниција различитих аутора на које често можемо наићи. Хиндуја и Печин (2008: 131) су дефинисали сајбер насиље као намерно и поновљено повређивање путем електронског текста. Белси (Belsey, нд) је дефинисао као коришћење информационо-комуникационе технологије као подршку намерном, поновљеном, непријатељском понашању од стране индивидуе или групе са циљем да се други повреду. Можемо да приметимо да Белси не укључује несразмеру моћи као битну карактеристику сајбер насиља. Ненси Вилард (Willard, 2007) је дефинисала сајбер насиље као слање или објављивање повређујућих или сурових текстова или слика користећи интернет или друга комуникациона средства, као што су мобилни телефони. Смит и сарадници (Smith et al., 2008: 376) дефинисали су сајбер насиље као агресиван, намеран чин који изводи група или појединци, коришћењем електронских форми, које се понављају, у току одређеног времена према жртви која не може лако да се одбрани. Из ове перспективе, сајбер насиље је систематска злоупотреба моћи која се јавља путем употребе информационо-комуникационе технологије (ИКТ-а) (Slonje et al., 2013:1).

Иако се ове дефиниције релативно често наводе када се расправља о проблему сајбер насиља, још увек се води дебата око тога који су критеријуми важни да се укључује у саму дефиницију. Два критеријума нарочито се издвајају, а то су понављање и неравнотежа моћи. Први се односи на **понављање** акта насиља. У традиционалном облику насиља, дело или понашање насилника мора бити репетитивне природе тј. потребно је да се догоди два или више пута (Jimerson, Swearer, & Espelage, 2010). Међутим, због природе сајбер насиља, дело или понашање може бити поновљено без директног доприноса сајбер насилника (Jimerson et al., 2010). Могуће је да се тај акт насиља одигра једном од стране нападача, нпр. слањем компромитујуће фотографије или видео снимка жртве без њеног одобрења али ако особа која добије слику или снимак то проследи даље, може се рећи да ово спада у категорију понављања (Betts, 2016; Jimerson et al., 2010). Други се односи на **неравнотежу моћи**. Када је реч о традиционалном насиљу, та неравнотежа између насилника и жртве се огледа у физичкој снази. У овом случају, осећај моћи нападача може подстаћи чињеница да напад може да се изведе анонимно и да многе жртве никада неће

моћи да сазнају идентитет нападача². Могуће је да се моћ у виртуелном свету повеже и са бољим технолошким знањем. Другачији аспект несразмери моћи су сугерисали Доли, Пизалски и Крос (Dooley, Pyzalski, and Cross, 2009) говорећи да након што се одређени материјал обелодани у сајбер простору, теже га је уклонити или уопште избећи његово објављивање, а то само по себи чини да се жртве осећају беспомоћније.

Оба ова елемента, понављање и неравнотежа моћи, се релативно јасно везују са традиционалне облике насиља, док код сајбер насиља није сигурно да ли треба да буду укључени. Наравно, постоје и друга гледишта када је реч о дефинисању овог феномена. Томас, Конор и Скот (*Thomas, Connor и Scott*) су навели да постоје много важнији аспекти сајбер насиља које би требало укључити у дефиницију, а то су пре свега анонимност и јаван облик насиља (Betts, 2016: 15). У вези са тим, Хосеинмарди и сарадници (Hosseinmardi et al., 2015) тврде да већина радова о сајбер насиљу, како оригинални аутори наводе, су заправо истраживања о сајбер агресији јер не узимају у обзир учесталост догађаја и неравнотежу моћи (Hosseinmardi et al., 2015). Проблем са непостојањем поуздане и општеприхваћене дефиниције сајбер насиља јесте што недоследности доводе до различитих мерења ове појаве и процени стопе распрострањености, посебно када се разматрају подаци прикљупљени на међународном нивоу, што не пружа комплетну слику о овој појави и доводи до дезинформације и конфузије (Sabella et al., 2013: 2704).

4.1.2. Карактеристике сајбер насиља

Протекле деценије сајбер насиље је постало глобални проблем који утиче на особе свих генерација све више и више. У овом делу ће се говорити о неким општим особинама које одликују сајбер насиља и објаснити шта га то разликује од традиционалних облика насиља са којима се најчешће доводи у везу. Поред извесних сличности са традиционалним облицима насиља постоје одређене одлике које су специфичне само за сајбер насиље.

Као главна разлика између ове две врсте насиља јесу погодности које пружају **информационо-комуникационе технологије** путем којих се сајбер насиље врши. Због природе технологије која се користи за сајбер насиље, награда за ангажовање у сајбер насиљу је често одложена у поређењу са традиционалним обликом насиља (R. M. Kowalski, Giumetti, Schroeder, & Lattanner, 2014: 35). Како објашњавају Ковалски и сарадници (Kowalski et al. 2014) нападачи не могу одмах видети непосредне ефекте које остављају код својих жртава и сваки

²Насупрот томе, ако жртва познаје нападача, тада се можемо говорити о конвенционалним критеријумима моћи, као што су физичка/психолошка снага и поуларност вршњака (нпр. жртва може бити уплашена због освете популарног и јачег ученика) (Slonje et al., 2013: 2)

одговор на насиље који жртва може понудити зависи и од тренутка у ком она постане свесна сајбер напада (нпр. када проверава текстуалне поруке, када приступа веб сајтовима) (Kowalski et al. 2014). Исто тако, комуникације путем ИКТ-а карактеришу недостатак емоционалне повратне спреге. ИКТ омогућава да се сајбер насиљем нанесе штета жртви без детаљног планирања извршења напада и без физичке интеракције (Tokunaga, 2010: 279). Исто тако дешава се да, у случају „обичног“ физичког насиља, насилници снине насилну сцену (мобилни телефони са камером су лако доступни) и снимак шаљу не били жртву додатно понизили, а неретко и тиме и себе истакли (Popadić, 2009: 45).

Још једна значајна разлика између сајбер и традиционалног насиља међу адолесцентима јесте **доступност жртве** (Tokunaga, 2010). Специфичност сајбер насиље се састоји у томе што може да се догоди било где, 24 сата дневно, 7 дана у недељи. Код традиционалног облика насиља постоји одређени временски и просторни оквир током којег нападач има приступ жртви, тако да агресивни напади могу да се догоде током школског часа или док се жртва враћа кући. Сајбер насиље може имати много већи утицај на жртву јер насилници могу пронаћи своје жртве било када и било где путем мобилних телефона, имејлова и сл.

На неки начин, сајбер насиље може се сматрати окрутнијим од традиционалног насиља јер **напади** могу бити **интензивнији, учесталији и тешко их је зауставити**, и такође онлајн насилници, за разлику од офлајн насилника, као део својих напада могу укључити и богат низ медија (нпр. звукове, измењене фотографије, видео снимке, текст, слајдове и анкете) (Sabella et al., 2013: 2704). Као и код традиционалног облика насиља, сајбер насиље укључује злонамерне агресоре који уживају у малтретирању других, а овај став подржан је студијом која је спроведена 2008. и која је показала да ученици узраста од 10 до 19 година у Белгији јасно разликују сајбер насиље од задирикивања путем интернета или мобилних телефон (Vandebosch и Van Cleemput, 2008).

Сајбер насиље, као и традиционални облик насиља се одвија у присуству **публике тј. посматрача**. Међутим, оно што је специфично код сајбер насиља је да се публика може ширити великом брзином. Томе доприноси и чињеница да садржај (нпр. текстуалне поруке, фотографије, електронска пошта и сл.) који се поставља онајлн карактерише постојаност и лакоћа са којом он може да се шири, па самим тим бројна публика може да приступи таквом материјалу, да га сачува и проследи другима. Улога велике публике је пресудна јер она извршиоцима омогућава да се појача ефекат њихових акција на жртве (Betts, 2016: 39).

Следећа значајна карактеристика сајбер насиља је **анонимност** нападача. Док код традиционалног облика насиља жртва познаје свог нападача, код сајбер насиља то не мора бити случај. Жртва не мора бити сигурна да ли је нападач једна особа или група људи, да ли је мушко или женско, да ли је „пријатељ“ или непријатељ, странац или познаник, старији или млађи, а незнање о томе додатно појачава несигурност жртве (Поповић-Ћитић, 2009:45). Треба нагласити да управо та анонимност омогућава нападачима да не долазе у физички контакт са својим жртвама и стога могу осећати мањи степен кривице (Alim, 2016: 69).

У академским круговима још увек нису прецизиране границе између сајбер насиља и традиционалних облика насиља. Конкретно, за неке научнике сајбер насиље је једноставно традиционално насиље али је везано за технолошки контекст, док је за друге то потпуно други феномен насиља (Dalla Pozza, Pietro, Morel, & Psaila, 2016: 24). Они који фаворизују друго гледиште, наводе и да је традиционално насиље повезано са „стварним светом“, са датим географским границама и ограниченим аудиторијумом (Dalla Pozza et al., 2016: 24). За сајбер насиље се може рећи и да може бити директног и индиректног карактера, као што је случај и са традиционалним насиљем. Директно сајбер насиље се састоји у директном вршењу насиља над другим особама, док индиректно или сајбер насиље путем посредника подразумева уплитање других особа, са или без њиховог знања, у вршењу насилних активности (Поповић-Ћитић, 2009:45). Индиректно вербално насиље се назива још и релациона агресија и може се окарактерисати као психолошки напад као што је понижавање и/или манипулација (Raskauskas & Stoltz, 2007: 556). Учесталост адолесцената који физички злостављају своје вршњаке опада с годинама, док је потпуно друга ситуација са вербалним и индиректним облицима злостављања, као што је нпр. сајбер насиље (Raskauskas & Stoltz, 2007: 565). Главне разлике између ова два облика насиља се налазе у Табели 1.

Табела 1. Разлике између традиционалног и сајбер насиља (Vandebosch & van Cleemput, 2009: 1352)

Традиционално насиље		Сајбер насиље	
Директно насиље		Директно насиље	
Физичко:	Лицем у лице: Нпр. Ударање, шутирање, гурање итд.	Физичко:	Лицем у лице: /
	Имовинско: Нпр. Уништавање или одузимање нечијих приватних ствари		Имовинско: Нпр. Намерно слање заражених фајлова другим особама
Вербално:	Нпр. Називање погрдним именима	Вербално:	Нпр. Употреба ИКТ-а за вређање или претње
Невербално:	Нпр. Прављење непристојних гестова	Невербално:	Нпр. Слање претећих или непристојних фотографија или илустрација
Друштвено:	Нпр. Искључивање некога из групе	Друштвено:	Нпр. Искључивање некога из онлајн групе
Индиректно насиље		Индиректно насиље	
Нпр. Ширење лажних гласина		Нпр. Ширење гласина путем имејлова, телефона и сл.; Учествовање у онлајн гласању које има за циљ да понизи или увреди особу о којој се гласа; Обмањивање тј. претварање нападача да је неко други; Објављивање приватних информација итд.	

4.1.3. Типови сајбер насиља

Сајбер насиље се испољава на више начина. Примери показују колико адолесценти могу бити маштовити у овој врсти понижавања вршњака: шаљу се слике вршњака забележене у ситуацијама у којима су били постиђени, организују се анкете ко је најружнији у школи итд (Popadić, 2009: 45).

Како је реч о сајбер насиљу, неке студије су поделиле сајбер насиље према два главна медијума: насиље путем интернета и путем мобилних телефона али

како су се последњих година појавили паметни телефони са којих је нпр. могуће слање мејлова и са којих је могуће приступити интернету, ова подела је постала проблематична (Slonje et al., 2013). У литератури је најчешће могуће пронаћи типологију чији је главни критеријум разликовања облик тј. начин извршења сајбер насиља. Стога сајбер насиље је могуће поделити на: **врећање** (енгл. *flaming*), **узнемиравање** (енгл. *harassment*), **оговарање и клеветање** (енгл. *denigration*), **лажно представљање** (енгл. *impersonation*), **недозвољено саопштавање** (енгл. *outing*), **обмањивање** (енгл. *trickery*), **искључивање** (енгл. *exclusion*), **сајбер прогањање** (енгл. *cyberstalking*), **сајбер претње** (енгл. *cybertreats*) (Willard, 2007; Попадић, 2009; Chisholm, 2014).

Врећање (енгл. *flaming*) је online „борба“ која представља кратку и жустру расправу између две или више особа путем било које комуникационе технологије (Aune, 2009:6). Овај тип насиља подразумева слање непристојних, љутитих и вулгарних порука (Li, 2007: 437).

Узнемиравање (енгл. *harassment*) подразумева понављано слање увредљивих порука једној особи или групи (Aune, 2009:7). Најчешће се јавља у персоналним каналима комуникације, као што је електронска пошта, али се узнемиравајуће поруке могу упућивати и кроз јавне форуме као што су чет собе (енгл. *chat-rooms*) или дискусионе групе (Поповић-Ћитић, 2009:51).

Оговарање и клеветање (енгл. *denigration*) подразумева слање штетних, неистинитих или окрутних изјава о некој особи другим људима или постављање таквог материјала онлајн (Aune, 2009:7). Посебан облик овог типа чине „електронске књиге утисака“ (енгл. *slam book*) које се креирају са циљем понижавања и исмевања других особа, а на којима се могу постављати „онлајн гласања“ ili „онлајн избори“ у којима се тражи од ученика да се изјасне нпр. ко је најдебља особа у разреду, ко је најружнији у школи итд (Поповић-Ћитић, 2009:51).

Лажно представљање (енгл. *impersonation*) У овом случају нападач се представља лажно као друга особа, како би се та особа довела у неприлику или невољу код других људи или како би се нарушио њихов углед или репутација (Li, 2007:437) и то најчешће користећи шифру те особе како би приступио њеним налозима (Поповић-Ћитић, 2009:52). У оквиру овог облика може се издвојити једна врста лажног представљања а то је *catfishing* (Chisholm, 2014). У основи овај вид понашања означава креирање лажног идентитета на друштвеним мрежама са циљем да се на неки начин искористе особе са којима оствари контакт (Chisholm, 2014).

Недозвољено саопштавање (енгл. *outing*), Недозвољено саопштавање представља ширење нечијих тајни, понижавајућих информација, или фотографија без његове/њене дозволе (Aune, 2009:7).

Обмањивање (енгл. *trickery*) Овај тип се назива још и индискреција, а представља откривање нечијих тајни, информација и слика које нису намењени јавноости (Попадић, 2009: 47). Обмањивање је слично претходном типу насиља, где нападач ће обманом или преваром да открије тајне и информације како би их поделио онлајн и осрамотио жртву (Aune, 2009:7).

Искључивање (енгл. *exclusion*) Искључивање је намерно искључивање неке особе из онлајн групе (нпр. из листе пријатеља, мејл листе, форума, собе за разговор) (Aune, 2009:7; Поповић-Ћитић, 2009:53). Chisholm (2014) је овај облик назвала релационом агресијом.

Сајбер прогањање (енгл. *cyberstalking*) подразумева понављано, интензивно узнемиравање и омаловажавање које укључује претње или изазивање страха код жртве (Aune, 2009:7).

Сајбер претње (енгл. *cybertreats*) се дефинишу као претње или „узнемирујући материјал“, опште изјаве које звуче као да је њихов аутор узнемирен и да можда разматра да повреди неког, самог себе или да изврши самоубиство (Aune, 2009:7).

Лов на пацове (енгл. *ratting*) представља употребу уређаја жртве без њиховог знања и одобрења у циљу приступа фајловима, шпијунирања или у циљу њихове контроле (Chisholm, 2014).

Шок провоцирање (енгл. *shock trolling*) Овај тип чини креирање увредљивих онајлн постова са намером да се жртва провоцира и да се изазове код ње бес, фрустрација или једноставно понижење (Chisholm, 2014).

Секстинг (енгл. *sexting*) Представља слања некој особи фотографије и поруке које су експлицитног садржаја (Chisholm, 2014).

4.2 Информационо - комуникационе технологије (ИКТ)

Информационо – комуникационе технологије тј. ИКТ (енгл. *Information and communications technology* - ICT) најчешће обухватају радио, телевизију, мобилне телефоне, рачунаре, мреже хардвера и софтвера, сателитских система, као и разне услуге и апликације повезане с њима, а према Европској комисији важност ИКТ-а не лежи толико у самој технологији, већ у способности да се омогући већи приступ информацијама и да се створе услови за бржу комуникацију (Mehmedović, 2015: 15).

Развој дигиталних комуникацијских алата је донео промене у нашим животима, олакшавајући и убрзавајући пренос информација. Међу њима можемо убројати мобилне телефоне чији развој почиње касних 60-их и раних 70-их, али ће њихова употреба постати распрострањена тек после 90-их година (Donegan, 2012: 34). Затим, треба поменути развој глобалног комуникационог система - интернета. На интернету појединци, институције, па и државни органи сами бирају начин прикључења на интернет, количину и врсту

информација коју ће преузети, као и материјал који ће учинити доступним осталим корисницима мреже. Са појавом интернета, развијале су се и различите платформе за објављивање, преузимање и размену информација, као што су причаонице, форуми, веб сајтови и блогови.

Како показују резултати истраживања, данас већина младих користи информационо-комуникационе технологије, било да су у школи, код куће или у покрету и њихов број је у све већем порасту (Subrahmanyam & Smahel, 2011: 1). Кајзер фондација (*The Kaiser Foundation*) у САД-у (2010) је објавила извештај у коме је навела да млади, узраста од 8 до 18 година, проводе седам и по часова сваког дана користећи неку врсту медија или технологије, укључујући ТВ, конзоле за игру или рачунар (Fisher, 2013). Ово не укључује отприлике 90 минута које свакодневно проведу разговарајући преко телефона или шаљући поруке. Осим времена које проводе спавајући или у школи, ово значи да млади троше сваки слободан тренутак користећи неку врсту технологије. Ово повећава могућности за насиље, приступ непримереном садржају, небезбедној употреби технологије, а могу се јавити и општи здравствени и друштвени ризици услед прекомерне употребе технологије. О распрострањеној употреби интернета говори податак да се број корисника/ца интернета је са 2% у 1997. години (Kuzmanović et al., 2016), порастао на приближно 54,4% у 2017 (Internet Worlds Stats, 2018).

Најочигледнији разлог због ког је све већи број адолесцената који користе ИКТ-е, осим што је ова технологија лако доступна и што је једноставан начин њене употребе, јесте интеракција са пријатељима, брза и лака размена информација о њиховом животу када постоје физичке препреке између њих и управо ова технологија је омогућила да поједици могу да приступе својим вршњацима са којима ће трачарити, причати, размењивати информације, збијати шале. Са једне стране употреба ИКТ-а од стране адолесцената даје могућност упознавања нових људи и олакшава одржавање постојећих веза и пријатељстава, али неколико обухватних анкета међу адолесцентима пружило је слику о неким потенцијалним опасностима са којима се они суочавају (R. Kowalski, Limber, & Agatston, 2008). Технолошка револуција, нарочито у дигиталним комуникацијским алатима, као што је интернет, је донела значајне промене у нашим животима и почела да замагљује стварне и виртуелне светове и просторе (Li, Cross, & Smith, 2012: 4).

Присутност ИКТ-а у животима адолесцената утицала и на промене у вршењу насиља међу адолесцентима које се шири и на виртуелни простор. У прегледу литературе су издвојили пет карактеристика ИКТ-а који омогућавају погоршање негативног утицаја сајбер насиља, а то су (Heirman, Walrave, Vandebosch, Wegge, & Pabian, 2016: 179):

- Могућност да насилник остане анониман,
- Прикривена природа онлајн комуникације,
- Одсуство невербалних знакова комуникације,
- Доступност 24 сата, 7 дана у недељи путем онлајн комуникације,
- Брза размена електронских порука бесконачној публици.

Сајбер насиље није ограничено временом и простором и могуће је остварити га преко бројних технолошких платформи, а међу њима су (Ковачевић, 2014:2) :

- **Причаонице** (енгл. *Chat rooms*) – првенствено намењени за ћаскања уживо (дописивањем или преко видеа) и постављање садржаја у вези заједничких интересовања, могу се злоупотребити и за слање претећих или непримерених порука, за разне преваре због којих ће жртви делити своје приватне информације што касније води даљој експлоатацији (енгл. *Phishing*), или за намерно игнорисање неког у настојању да се он или она осећају искљученим или избаченим из групе (Snakenborg, Van Acker, & Gable, 2011a).
- **Електронска пошта** (енгл. *Email*) – омогућава да шкодљиве и узнемиријуће поруке за кратко време дођу до великог броја људи. Прослеђивање таквих порука не мора да буде директно од аутора тих порука, нпр. аутор поруке прослеђује својим контактима, а они даље шаљу својим;
- **Сајтови за дељење фотографија** (енгл. *Photo sharing websites*) - Овде можемо убројати Instagram, лансиран 2010, и служи за дељење фотографија, видео снимака, али служи и као друштвена мрежа која омогућава корисницима да креирају фотографије и видео снимке и да примењују на њима разне дигиталне филтере (Patchin & Hinduja, 2015: 79); Ту је и Snapchat, који постоји од 2011, омогућава да се постављена фотографија обрише након што прималац има неколико секунди да је погледа (Patchin & Hinduja, 2015: 79).
- **Блогови** - су дефинисани као ауторски дневници или хронологија мисли објављених на веб страници и све што се објављује на блогу представља ауторов поглед на свет. Могу се користити за објављивање коментари који би могли да обрукају, исмевају или вербално нападају друге људе или групе људи;
- **Форуми** – Најчешћи тип сајбер насиља који се догађа на форумима намењим за дискусију је врећање (енгл. *flaming*) када појединци или групе постану мета бесних и непристојних порука (Newey A. & Magson, 2010).
- **Сајтови за социјално умрежавање** (енгл. *Social networking sites*) - иако су првобитно креирани за проналажење пријатеља широм света,

одржавање контаката са њима и сл, ови сајтови се могу злоупотребити и за објављивање неприкладног материјала, претећих или понижавајућих порука или фотографија (Snakenborg et al., 2011a); Могуће је и хаковање нечијег профила и мењање садржаја како би се нека особа понизила или осрамотила или како би се са тог профила слао неприкладан садржај другима. Такође, може се злоупотребити и за креирање лажног профила користећи име друге особе у циљу понижавања или претње некое. Један од разлога зашто су друштвени медији, нарочито сајтови за социјално умрежавање, пружили платформу адолесцентима за сајбер насиље је због количине објављених личних података и интеракција између корисника (Alim, 2016: 68).

- **Мобилни телефони** – могу да користе сајбер насилници на три начина: за слање текстуалних порука, фотографија или видеа снимљених помоћу мобилних телефона. Порукама сајбер насилници могу да прете жртви, нпр. да ће бити нападнути или повређени уколико се појаве у школи. Фотографије или видео снимци се могу узети са или без сагласности жртве и да се прослеђују даље;
- **Онлајн игре** или масовне мултиплејер онајлн компјутерске игре (енгл. *massive multiplayer online computer games* - MMOGs) су чешће повезују са дечама, него са девојчицама, али и једни и други играју ове игре (Patchin & Hinduja, 2015: 80); У овом случају је некад тешко разликовати сајбер насиље од агресивног играња, тј. насиља које омогућава играчу да победи у игри и то представља део игре (нпр. изазивање - engl. *trolling*): *trolling*) (Patchin & Hinduja, 2015: 80). На пример, термин на енглеском *griefers*, односи се на „моћни играче“ који уживају да узрокују штету и неприлике без јасне сврхе, тероришу онлајн заједнице, а *griefing* се може манифестовати као говор мржње, убиство тима у игрици, виртуелно силовање, неиспровоцирано насиље или као крађа виртуелне валуте или предмета (Patchin & Hinduja, 2015: 80).
- **Говорне поште.**

Говорећи о насиљу над децом Специјални представник Генералног секретара УН-а о је навео да најчешће технологије коришћене за сајбер насиље су друштвене мреже (7% деце током 2015. године) (Dalla Pozza et al., 2016). Истаживање је установило и значајне разлике према староснох доби деце: док су деца узраста од 9 до 10 година више активна сајтовима за игрице, адолесценти (од 13 до 16 година) чешће трпе сајбер насиље на друштвеним мрежама (Dalla Pozza et al., 2016).

5. САЈБЕР НАСИЉЕ: ФАКТОРИ И ПОСЛЕДИЦЕ МЕЂУ АДОЛЕСЦЕНТИМА

Нека истраживања о појави сајбер насиља спроведена у земљама широм света су показала да су испитаници често користили термине и изразе „ширење“, „технологија је свуда“, „свеприсутност као употреба рачунара“ (Frisén, Berne, & Schultze-Krumbholz, 2013). Због недостатка јасно утврђених критеријума на којима би се истраживање сајбер насиља заснивало, мерење овог феномена се разликује од земље до земље и од истраживања до истраживања (Dalla Pozza et al., 2016). Стопа распрострањености ове појаве варира од избора испитаника (нрп. жртве, вршњаци, наставници), дефиниције и инструмената на којима се процена заснива, испитиване старосне групе, пола испитаника, стопе употребе интернета и мобилних телефона и сл (von Marées & Petermann, 2012).

Анкета која је спроведена 2011. у 24 државе је показала да 66% испитаника, укључујући децу и одрасле, видело, читало или чуло нешто о сајбер насиљу (Dalla Pozza et al., 2016). Исте године је Мајкрософт (*Microsoft*) спровео важно истраживање. Истраживање је спроведено у 25 држава међу децом од 8 до 17 године и резултати су показали да је чак 37% деце било жртва сајбер насиља, док је 24% деце признало да су били сајбер насилници (Rubeša, 2014). Ови проценти у другим студијама знатно варирају. У спроведеним студијама стопа сајбер насиља креће од 4% до 56%, док се стопа са сајбер виктимизације креће од 6% до 72% (Frisén, A., Berne, S., & Schultze-Krumbholz, A. 2013). Разлози за ове варијације могу бити различити узорци, испитивање само појединих типова сајбер насиља итд.

У овом поглављу биће представљен и најчешће испитивани фактори који доприносе сајбер насиљу међу адолесцентима. Фактори су разврстани у две главне категорије, индивидуалне и срединске. Након тога, следи објашњење о главним последицама сајбер насиље које може имати на жртву, као и на његово ближе и шире окружење.

5.1. Фактори који доприносе сајбер насиљу међу адолесцентима

Како би говорили о факторима који утичу на вршење сајбер насиље, немогуће је заобићи и главне карактеристике оних који учествују у њему. На основу тих карактеристика је можемо стећи увид који су то главни мотиви, покретачи, који утичу на адолесцента да изврши насиље над својим вршњацима. Могуће је уочити три главне улоге коју адолесценти могу имати када је реч о сајбер насиљу:

- *сајбер насилник/починилац сајбер насиља или предатор,*

- *жртва сајбер насиља и*
- *посматрачи/публика.*

У прегледу истраживања о типовима сајбер насилника, утврђено је пет главних категорија. Критеријуми за њихово разврставање су њихове психолошке особине које подстичу такву врсту понашања (Ioannou et al., 2017). С тога, постоји (Ioannou et al., 2017) :

- *друштвени сајбер насилник* (врши насиље ради забављања његових/њених пријатеља без озбиљног узимања у обзир осећања жртве);
- *усамљени сајбер насилник* (релативно изоловани сајбер насилник, без пријатеља, који проводи своје време злостављајући оне са којима он/она нема лични контакт);
- *нарцисоидни сајбер насилник* (сајбер насилник демонстрира моћ наношењм штете другој особи);
- *садистички сајбер насилник* (сајбер насилник који ужива да узнемирава, наноси штету и патњу другој особи);
- *морално флексибилан сајбер насилник* (сајбер насилник који верује да жртва добија правду због њених/његових поступака).

Неки верују да већина младих који врше сајбер насиље то чине како би неке нанели штету и да та појава представља неку врсту антисоцијалног или чак садистичког понашања која је инспирисана њиховом онлајн активношћу, међутим, већи део истраживања је показао да адолесценти врше сајбер насиље како би се осветили или само да би се забављали (Sabella et al., 2013). Индивидуалци који врше сајбер насиље често не могу видети резултат својих поступака. „Награда“ коју насилника добија учествовањем у сајбер насиљу зависи од тога када ће жртва постати свесна напада и како ће реаговати (Kowalski et al., 2014). Ковалски и сарадници (Kowalski et al., 2014) наводе, мада су потребна емпиријска истраживања да би се истражила ова сугестија, награде због учествовања у сајбер насиљу могу бити више везане за саму радњу сајбер насиља него за то да ли ће насилник или публика видети последице коју та радња оставља на жртву (Kowalski et al., 2014: 35). Постоје одређене психосоцијалне карактеристике које су заједничке мање-више свим сајбер насилницима, а то су: морално одобравање насиља, осећај да не припадају средини у којој се крећу, недостатак подршке од њихових вршњака и оцене у школи за које би се могло рећи да су испод просека. (Vandebosch & van Cleemput, 2009: 1355).

Осим сајбер насилника, ту су жртве сајбер насиља. Виктимизација више није ограничена само на стварни свет, тако да се данас често говори и о сајбер

виктимизацији. *Сајбер виктимизација* „се састоји од, али се не ограничава, на покушаје да се узнемири, понизи, прети, или вређа друга особа или особе, краткорочно или на дужи временски период“ и управо се дешава путем модерне технологије. (Wigderson & Lynch, 2013: 297). Не ограничавајући се само на сајбер виктимизацију, већ говорећи уопштено, виктимизација индивидуа може бити примарна и секундарна. Примарна се односи на физичке, материјалне и/или психолошке последице настале као резултат трауматичног догађаја, а ако је она учињена више пута може се говорити о ревиктимизацији. Секундарна виктимизација се односи на ненамерну штету насталу као резултат нехата или злоупотребе од стране особа које су биле у контакту са жртвом након што је сајбер насиље учињено. Разлози због којих одређени адолесценти су мета сајбер насиља могу бити различити (пол, године, економски статус итд.). Често жртве сајбер насиља имају психосоматске проблеме (главобоље, честе болове у стомаку, проблеме са спавањем), проблеме са пажњом, емоционалне проблеме и проблеме са вршњацима, не осећају да су безбедно у школама и осећају да наставници не воде довољно рачуна о томе (Sourander et al., 2010)³. Према неким истраживачима постоји могућност да дође до преплитања улоге насилника и жртве, нарочито ако је жртва пре била жртва традиционалног насиља од стране својих вршњака. Феноменен „технички поткованих“ жртви (енгл. „tech-savvy“ victims) се јавља када се жртве свете и штите од насилника служећи се ИКТ-ом и саме постајући тада сајбер насилници (Vandebosch & van Cleemput, 2009: 1355). од, али се не ограничава, на покушаје да се узнемири, Треба напоменути да последице сваког насиља, не само овог типа, не остављају последице само на жртву. Индиректне последице осећају родитељи, браћа и сестре, вршњаци, а такође и сам насилник. У поглављу шест ће се више говорити о последицама сајбер насиља.

Посматрачи одн. публика могу на различите начине реаговати на ову врсту насиља. Они могу бити злонамерни, могу да охрабрују и подржавају насиље или само гледају, али не интервенишу и не помажу жртви, а могу и помагати жртви, траже да се насиље заустави, пружају подршку жртви, или пријављују (Kovačević, 2014). Ксу и сарадници (Xu et al, 2012) су навели нешто другачију поделу и идентификовали могућност постојања осам улога, тако да, осим насилника и жртве, постоје:

- посматрачи сведоци које не интервенишу у инциденту насиља,
- асистенти који су извршиоци али не иницијатори инцидента,
- браниоци који помажу жртвама,
- извештачи,

³ Ови подаци су резултат студије спроведене у Финској на узорку од 2215 адолесцената узраста од 13 до 16 година (Sourander et al., 2010).

- тужиоци који се разликују од извештача тако што активно идентификују жртве/жртву и насилника/насилнике,
- подстрекачи, иако нису директно укључени у насиље, охрабрују насилника и пружају подстицај за наставак (нпр. смеју се жртви).

Један позитиван аспект постојања велике публике је што жртве могу брже и лакше да добију помоћ од других, а такође могу допринети да се у таквим тренуцима мање осећају усамљеним (Slonje et al., 2013)

Студије о сајбер насиљу су важне јер омогућавају истраживачима да креирају профиле учесника сајбер насиља и на тај начин пруже драгоцене информације властима, школама и, генерално, јавности о адолесцентима на које треба усмерити пажњу у циљу интервенције и превенције сајбер насиља (Heirman & Walrave, 2012). У литератури се не сусреће често јасно издвојена типологија фактора, јер се многи од њих преплићу, али у овом раду су издвојени главни фактори чији је утицај најчешће испитиван.

5.1.1. Индивидуални фактори

У наставку који индивидуални фактори могу да утичу на адолесценте да врше сајбер насиље или да буду жртве сајбер насиља. Индивидуални фактори би могли да се разврстају на:

- *социодемографске факторе,*
- *психолошке факторе,*
- *факторе перцепције и знања појединца о сајбер насиљу.*

Када се размишља о мотиву за насиље; разлог је обично нека карактеристика у вези жртве што оне не могу да измене или поправе (Hendricks, Lumadue, & Waller, 2012) . Према подацима истраживања „Борба против тинејџерског криминала“ (енгл. „Fight the Crime Teen“), неки примарни разлози за то би били пол, физички изглед (килажа, стил облачења и сл.), раса, етничка припадност, економски статус и сексуално опредељење (Hendricks, Lumadue, & Waller, 2012: 4). Све те карактеристике адолесцената могли би сврстати међу **социодемографске факторе**. Међу социодемографским факторима *узраст* и *пол* су најчешће истраживани. Јасна слика о односу између узраста и сајбер насиља могла би дати сугестије на које узрасне групе је најбоље усмерити средства и програме превенције сајбер насиља (Tokunaga, 2010). Међутим, у литератури не постоји општа сагласност о када је реч о овом односу и могуће је пронаћи мешовите податке. Како Токунага (Tokunaga, 2010) наводи у свом прегледном раду, већина студија (као нпр. Smith et al., 2008; Ybarra, 2004 итд.) указује да не постоји значајна веза између узраста и сајбер насиља, док друге студије поткрепљују овај однос (као нпр. Hinduja & Patchin, 2008; Kowalski &

Limber, 2007; Ybarra & Mitchell, 2008; Ybarra et al., 2007 итд). Када је реч о полу, неки истраживачи су истакли да сајбер насиље преовлађује више код девојчица него код дечака јер је сајбер насиље засновано на писаној речи, а девојчице имају тенденцију да буду вербалније од дечака (Aoyama, 2011). Према скоријим студијама коју су спровели Горзиг и Фрумкин (Gorzig и Frumkin, 2013), испитано је 25.142 адолесцената из 25 европских земаља у вези са злостављањем на интернету и путем мобилних телефона. Истраживање је показало да су девојчице изложеније ризику. Међутим, нису све студије доследне по овом питању, тако да се у неким наглашава да девојчице могу бити подједнако и сајбер насилници и сајбер жртве (Alim, 2016), док у другим се наводи да су дечаци ти за које је вероватније да су сајбер насилници, а да су девојчице чешће жртве сајбер насиља (Aoyama, 2011). Истраживања су показала мешовите резултате, када је реч о полу као фактору сајбер насиља, али се чини да је то проблем који се односи на оба пола (Navarro, Yubero, & Larrañaga, 2015a). Иако не постоје јасни подаци који говоре да ли су дечаци или девојчице чешћи наислници/жртве, оно што су студије показале је да се начин вршења насиља тј. тип сајбер насиља и виктимизације се знатно разликује код дечака и код девојчица. Иако узрасти могу варирати, приметно је дечаци су склонији директном сајбер насиљу, као што је врећање, слање претећих или увредљивих порука појединцима или група или слање нежељених порука и фотографија са експлицитним садржајем; док девојчице су склоније индиректним облицима сајбер насиља, укључујући психолошко и емотивно злостављање, као што је оговарање и клеветање, ширење гласина и сл. (Mishna, 2012; Aoyama, 2011). Слично мишљење се може пронаћи у раду Алима (2016: 78), у ком се наводи да су „девојчице мање насилне у поређењу са дечацима и да дечаци отворено нападају друге, док су девојчице тајновите и често нападају у групама“. Неке студије су показале да они који се идентификују као лезбејке, гејеви, бисексуалци и трансексуалци (ЛГБТ) ће чешће бити мета сајбер насиља (Aoyama, 2011). На пример, у једном истраживању је објављен податак да је за не-хетеросексуалне младе вероватније да буду жртва сајбер насиља, у поређењу са хетеросексуалцима (10,5% наспрам 6,0%) (Ioannou et al., 2017). Такав случај је био са 13-огодишњим дечаком из Вермонта, који је након сајбер насиља базираног на гласинама да је геј, извршио самоубиство 2003. (Aoyama, 2011). Како је култура повезана са насиљем и виктимизацијом, логично је претпоставати да је култура је значајан фактор и када је реч о сајбер насиљу и сајбер виктимизацији (Li, 2007). На пример, Ванг и сарадници (Wang et al, 2009) су испитивали четири типа насиља (физичко, вербално, релационо⁴ и сајбер) међу адолесцентима и њихову везу са социодемографским факторима.

⁴Релационо насиље се односи на злонамерну манипулацију односа/пријатељстава вршањака која наноси штету другима (Wolke, Woods, Bloomfield, & Karstadt, 2000). Најчешће се ради о искључивању из група или ширењу гласина (Wolke et al., 2000).

Раса/етничка припадност је подељена у четири категорије: бела раса, афроамериканци, латиноамериканци и остали. У поређењу са белом расом, афроамерички адолесценти цу били више укључени у насиље (физичко, вербално и сајбер) као починиоци, али мање као жртве (вербалног и релационог насиља). За латиноамериканце се показало да је веће вероватноћа да буду физички насилни или да буду сајбер насилници-жртве од припадника беле расе. За адолесцените који нису припадали ни једној од тих група наведен је податак да је мање вероватно да су релациони насилници или вербални насилници/жртве али је вероватније да буду мета сајбер насилника за разлику до адолесцената беле расе. Међутим, постоје веома ограничени докази о улози етничке припадности као фактора сајбер насиља тј. виктимизације. На пример, Хиндуја и Печин (2008) испитали су везу између етничке припадности и сајбер насиља и нису открили никакве значајне разлике било у сајбер виктимизацији или насиљу, а слично томе, Ибара, Дајнер-Вест и Лиф нису забележили разлику у учесталости када је реч о узнемиравању преко интернета између младих који су били беле, црне или мешане расе (Ybarra, Diener-West, and Leaf, 2007).

Поред ових фактора, треба напоменути **психолошке факторе**, за које Алим (2016) наводи да су један од главних покретача сајбер насиља. Међу ове факторе, између осталог, можемо убројати (Alim, 2016):

- *Самопоштовање,*
- *Депресију и усамљеност,*
- *Трагање за ризичним искуствима,*
- *Недостатак емпатије,*
- *Агресију.*

Самопоштовање, као један од уобичајених предиктора сајбер насиља, је повезано са оцењивањем својих емоција и своје вредности (Alim, 2016). Ниско самопоуздање доводи до недостатка поверења у сопствене способности (Alim, 2016). Показало се да су самопоштовање и друштвена анксиозност, повезани су са вероватноћом сајбер насиља и виктимизације, али ове карактеристике се могу јавити и као узрок и као последица сајбер насиља (Vandebosch & van Cleemput, 2009). Жртве сајбер насиља често имају нижи ниво самопоштовања, док је ниво друштвене анксиозности виши (Álvarez-García, Núñez Pérez, González, & Pérez, 2015).

Још један од важних фактора је емпатија. Она је типично одсутна или оскудна међу насилницима, укључујући и сајбер насилнике (Ortega-Ruiz, Del Rey, & Casas, 2012). Може да се подели у две главне категорије:

- афективну и
- когнитивну.

Афективна емпатија представља способност да се доживе и осете емоције (као одговор на емоције других особа), тј способност показивања саосећања. Она се активира се директним контактом са другом особом и није потребна ниједна посебна активност, довољно је само приметити одређену ситуацију (Alim, 2016; Barlińska, Szuster, & Winiewski, 2013: 40; Wolke, Lereya, & Tippet, 2016: 58). Когнитивна емпатија је способност да се схвате веровања, осећања и намере других; она контролише способност да се предвиде последице сопствених поступака, укључујући насилна дела (Barlińska et al., 2013). Стефген, Коних, Феч и Мелцер (Steffgen, König, Pfetsch, & Melzer, 2011) су открили да сајбер насилници су показали нижу емпатску реакцију и указали да недостатак емпатије може бити фактор ризика за насилничко понашање (Wolke et al., 2016). Постоји и трдња о утицају виртуелног простора на могућност емпатије код људи тј. саосећања. Конкретно, Mason (2008) је навео да по својој природи виртуелни простор не промовише развој емпатије и не пружа одобравање емпатичних поступака, тако да је због тога вероватније да се адолесценти укључе у сајбер насиље. У Институту за социјална истраживања при Универзитету у Мичигену испитивана је емпатија код студената у размаку од 30 година (Ribble & Miller, 2013). За то време испитано је преко 14.000 студената и последњи резултати испитивања су показали 40% мање емпатије него резултати из 1979, а за то делимично може да се окриви немогућност остваривање емотивне повезаности на друштвеним мрежама. Исто тако, споменута је повећана изложеност медијама (чак три пута више него раније), нарочито насилном садржају што „умртвљује људе када је реч о туђем болу“, а као додатак, недостатак интеракције лицем у лице може послужити да се други дехуманизију (Ribble & Miller, 2013). Шафран и Шафран (Safran и Safran, 2008) су истакли и да насилници малтретирају жртве како би задржали моћ и статус у групама које припадају, а виртуелни простор и његове карактеристике то у великој мери омогућавају.

Нека истраживања о традиционалним облицима насиља су показала да жртве теже остварују контакте с вршњацима, за разлику од насилника, и да саме жртве насиља имају мању подршку, помоћ и заштиту од својих вршњака (Navarro et al., 2015a)⁵. Истраживање које су спровели Наваро и сарадници (Navarro et al., 2015a) показала су сличне резултате и када је реч о сајбер насиљу и да многа деца која нису остварила блискост са другима имају мању могућност

⁵Calvete et al. су закључили да код сајбер насилника је примећена мања подршка пријатеља и да изолованост и лоше друштвене везе јесу ризик вршења сајбер насиља (Navarro et al., 2015a) .

да добију подршку од друге деце када су нападнута и нису у могућности да пружи отпор насилнику како у реалном, тако и у виртуелном простору.

Li (2007: 439), исто тако, наводи да учествовање у насилничим активностима у реалном свету може послужити као показатељ о учествовању адолесцената у насиљу или виктимизацији у виртуелном свету. Сличан закључак наводе и Мишна, Коури-Касабри, Гадала и Дациук (Mishna, Khoury-Kassabri, Gadalla, и Daciuk (2012), указујући да сви ученици који су били укључени у сајбер насиље пријавили су учешће у вербалној или физичкој агресивности у школама и то много више него ученици који нису били укључени у сајбер насиље. Неке студије су забележиле повишену агресивност и раздражљивост као последицу компулзивне употребе интернета, такође познату као интернет зависност, што може да представља ризик од насилничког понашања према вршњацима (Wachs, Junger, & Sittichai, 2015). Компулзивна употреба интернета (КУИ) обично се дефинише помоћу четири карактеристике (Wachs et al., 2015: 111):

1. губитак осећаја за време или занемаривање основних потреба и нагона;
2. повлачење, јачање љутње, анксиозности, и/или депресије када интернет није доступан;
3. све чешћа и дужа употреба интернета;
4. негативне психолошке и друштвене последице, нпр. свађе, лагање, лошији успех у школи, друштвена изолација.

Према студији коју су спровели Wachs et al. (2015), компулзивна употреба интернета се везује за све улоге које могу да се вежу за насиље. Адолесценти који су пријавили неку врсту друштвених конфликта проузрокованих због КУИ чешће су се налазили у улози традиционалних и/или сајбер насилника. За адолесцените који су се суочавали са психолошким и друштвеним проблемима проузрокованих због КУИ се везује већа вероватноћа да буду традиционалне и/или сајбер жртве.

Како ће неки адолесценти реаговати и како ће доживети сајбер насиље зависи и од **перцепције и знања** о овој појави. У једном истраживању испитивани су учесници о различитим типовима сајбер насиља у њиховом окружењу, тј. колико су они заправо свесни присутности ове појаве. Према подацима тог истраживања адолесценти су највише примећивали насиље које се дешава посредством фотографија или видео снимака, чак је 46% испитаника је било упознато са овим типом сајбер насиља; око 37% испитаника је указало на сајбер насиље које се врши телефонским позивима и порукама, док су остале методе биле мање им познате, само 12% испитаника је било упознато са могућношћу сајбер насиља у чет собама (Smith, Mahdavi, Carvalho, & Tippett, 2006: 3).

5.1.2. Средински фактори

Овај део рада се односи на спољне факторе који могу утицати на адолесценте да врше насиље или да буду мета насиља. Ове факторе можемо назвати срединским факторима и можемо их поделити на (León Vicente et al., 2015):

- *просторне,*
- *временске и*
- *социјалне.*

Код сајбер насиља не постоји јасан **просторни оквир**, тј. не постоји конкретно место злочина. За традиционални облик насиља можемо рећи да постоји физичко место злочина, нпр. може да се догоди у школском дворишту, међутим за сајбер насиље то не можемо рећи јер се дешава у виртуелном простору, што компликује његово откривање, постајући на неки начин невидљива реалност (León Vicente et al., 2015). Исто тако, због одсуства релационих трагова и физичке близине жртви у сајбер простору, сајбер насилници често мисле да њихови поступци имају мали утицај на жртве, па због тога изгледају немилосрдни и као да не осећају емпатију за своје жртве (Veenstra, 2011).

Како је већ наведено и у карактеристима сајбер насиља, не постоји ни јасан **временски оквир**. Сајбер насиље може да се догоди било када. Сајбер насилник има на располагању 24 сата дневно, 7 дана у недељи. Оваква могућност коју пружа сајбер простор, заједно са могућностима да се жртва повреди а да се при том не буде у њеној физичкој близини, да се остане анониман, и да често не постоји свест о последицама које се остављају, може бити додатан подстрек да се са нападима настави а може умањити и осећај кривице код насилника (Betts, 2016). Другим речима, као што Фестл и Кванд (*Festl и Quandt*) предлажу, границе социјално прихватљивог понашања се мењају када појединци интерагују на интернету, а ово може да олакша и поспешује вршење сајбер насиља (Betts, 2016, p. 36).

Овде наравно, морамо убројати и **социјалне факторе**. У ове факторе можемо убројати школску средишну, социјалне вештине и вршњачке односе, као и породично окружење. У већини случајева сајбер насиља, насилник и жртва се већ знају из школе. Неке студије су показале да учешће у сајбер насиљу је само продужетак традиционалног облика насиља у школама (Antoniadou & Kokkinos, 2015). У неким случајевима, неки облици традиционалног насиља су пропраћени сајбер нападима као би учинак њихових шетних понашања би још већи (Tokunaga, 2010: 279). Иако, може да се догоди да насиље путем интернета буде продужетак насиља у школи, све студије не подржавају ове аргументе (León Vicente et al., 2015; Antoniadou & Kokkinos, 2015). Укљученост

адолесцената у сајбер насиље или сајбер виктимизацију се може повезати са њиховим проблематичним социјалним вештинама. Иако компјутерски посредована комуникација може имати позитивне социјалне ефекте на корисника, адолесценти са проблематичним односима ван мреже вероватно неће искусити позитивне ефекте интернета (Seepersad, 2004). На пример, адолесценти који немају развијене социјалне вештине могу се суочити са још већи тешкоћама у интерпретирању различитог садржаја на интернету (Antoniadou & Kokkinos, 2015). Њихово интерпретирање може додатно отежати ограниченост социјалних знакова или симбола које пружа компјутерски посредована комуникација, а под тим знацима мисли се пре свега на изразе лица, тон гласа, говор тела који чине комуникацију и помажу нам да „читамо“ друге и на правиан начин реагујемо (Antoniadou & Kokkinos, 2015). Када је реч о породичном окружењу, један од најчешће аланизираних фактора је родитељска контрола, односно контрола употребе интернета и генерално контрола друштвеног живота адолесцената. Иако је родитељска контрола често анализирана као фактор, не постоје чврсти докази који подржавају став да је она ефикасан заштитни фактор (Álvarez-García et al., 2015). Из перспективе социјалног учења, породица има кључни утицај на однос деце према вршњацима и често је прва средина социјализације коју дете доживљава и сматра се да веома утиче, неки чак наводе и да је пресудна, на развијање позитивних и/или негативних социјалних вештина детета (Monks & Coyne, 2014; Wolke et al., 2016). Неке студије су показале да породице адолесцената који нису били жртве насиља обично имају успостављена правила о употреби интернета и користе софтвере за филтрирање садржаја, за разлику од породица адолесцената који су били жртве насиља (Álvarez-García et al., 2015). Друге су студије сугерисале да не постоји статистички значајан однос између родитељске контроле и сајбер виктимизације (Álvarez-García et al., 2015). Ванг и сарадници (Wang et al., 2009) су процењивали утицај родитељске подршке на ограничење сајбер насиља и открили су да су сајбер насилници и жртве сајбер насиља имали знатно мање подршке од стране родитеља него деца која нису учествовала у насиљу, мада нису забележене никакве значајне разлике за сајбер насилнике/жртве. Лоу и сарадници (Law, Shapka, & Olson, 2010) су установили да дете које говори својим родитељима о активности на интернету је у мањој мери повезано са сајбер насиљем.

Још један фактор који може бити од значаја је **доступност и употреба технологије**. Иако приступ технологији варира и од социо-економског статуса, већина адолесцената данас има приступ технологији⁶. Како се све више ИКТ користи и игра важну улогу у животу адолесцената, све више њих, нарочито

⁶ Boyd (2014: 23) наводи да „економске неједнакости имају пресудну улогу“.

адолесценти из развијених земаља, постаје зависно од употребе интернета (Alim, 2016). Управо зависност од интернета и мала контрола приватних информација може представљати ризик од сајбер насиља (Alim, 2016:). Како се сајбер насиље дешава у виртуелном простору, разумно је претпоставити да адолесценти, који имају ограничен приступ технологији, би требало да имају мање могућности да буду укључени у сајбер насиље или бар мање могућности да буду жртве тог насиља, што су потврдила истраживања Смита и сарадника 2008. и Хиндује и Печина 2007. (Jimerson et al., 2010). Стога, учесталост употребе технологије може да допринесе вршењу сајбер насиља и сајбер виктимизацији. Како наводе Ioannou et al. (2017) адолесценти који су били жртве, насилници или и једно и друго користе рачунар више часова дневно и вероватније је да деле са пријатељима своје приватне информације, као што су корисничка имена и лозинке. Исто тако, навели су и да је од значаја степен родитељске контроле, тј. да ли они могу самостално и без надзора родитеља да користе рачунар или не (Ioannou et al., 2017).

Појединци се могу осећати и мање ограниченим у дигиталном свету. Ово се објашњава, како наводи Џон Шулер (*John Suler*), „ефектом онлајн дезинхибиције“, и он се јавља када се млади повлаче у себе, често и мењају често своје понашање, сматрајући да њихови поступци у дигиталном свету немају утицаја и потпуно су одвојене од поступака лицем у лице са другим особама (Betts, 2016: 35; Perry et al., 2015: 4), а самим тим осећају већу слободу и да не постоји контрола од стране њихових родитеља. Поред дисоцијације понашања присутна је и когнитивна дисоцијација у смислу њихових мисаоних процеса. Ова дисоцијација је наведена као главни разлог због којег се појединци укључују у екстремније понашање у случајевима малтретирања када се ангажују у сајбер насиљу него у насиљу лицем у лице (Betts, 2016: 35). Према истраживању које су радили Ибара и Мичел, сајбер насилници су себе оцењивали као експерте или да поседују експертско знање када је реч о употреби интернета и навели су нижи ниво родитељске контроле за разлику од осталих адолесцената (Ybarra & Mitchell, 2004).

5.2. Последице сајбер насиља

Сајбер насиље представља проблем модерног друштва. Иако релативно нова појава, развој технологије омогућава да се сајбер насиље врши на различите начине, различитим средствима а његови штетни ефекти још увек су под знаком питања. Како су последице традиционалних облика насиља већ широко препознате, постоје дебате да ли сличне последице постоје када је реч о сајбер насиљу. Неки истраживачи тврде да су последице сајбер насиља мање екстремне од нпр. насиља лицем у лице (Betts, 2016). Заиста се чини да није могуће нанети велику штету путем ИКТ јер се напади дешавају у виртуелном

свету. Сајбер насиље не оставља видљиве повреде, нема опипљивих доказа да је насиље извршено и теже је утврдити да ли је неке нанета штета или није. Међутим, сајбер насиље представља вид вербалног и психичког злостављања и оно може оставити на адолесценте дуготрајније и негативније ефекте, него неки други облици насиља (Campbell, 2007). Главно ограничење за боље разумевање појаве и последица сајбер насиља је брзина којом се технологија мења. Истраживања морају да прате развој ИКТ-а. Бетс (Betts) (2016) наводи да је познавање последица сајбер насиља још увек у самом зачетку али да се последњих година јавља све више емпиријских доказа који потврђују негативне ефекте сајбер насиља како код насилника тако и код жртава. У истраживању које су спровели Хиндуја и Печин (2008: 150), 17-о годишња девојка је изјавила:

„Насиље онлајн је ужасно јер утиче много више на ум, него на тело. Изнервирана сам чињеницом да људи могу да повреду друге путем рачунара... Речи изречене у онлајн свету могу више да застраше од физичких претњи. Људи се осећају рањивијим у виртуелном свету него било где другде. Онлајн насиље је стварно лоше јер ментално насиље може бити чак и горе него физичко насиље...”

Иако су неке жртве сајбер насиља, као ова девојка, спремне да говоре о својим искуствима, многи се не осећају пријатно да своје трауме деле са другима, што може додатно отежати који опсег последица оставља сајбер насиља на људе. Постоји више разлога због којих жртва не жели да прича о тим догађајима (Cohen et al., 2014):

- често сматрају да је то понижавајуће искуство које може да наруши њихову репутацију,
- жртве се плаше да би њихови вршњаци, као и родитељи, могли да криве и да их сматрају одговорнима за оно што се догодило,
- жртве не желе да представе себе као рањиве и слабе пред другима,
- насилници могу да утичу на самопоуздање жртава или да их уцењују да насиље не пријаве.

Важно је нагласити да утицај сајбер насиља може бити може варирати од тривијалних до веома озбиљних, што зависи од учесталости, дужине и суровости сајбер напада (Cassidy, Faucher, & Jackson, 2012). Такође, степен утицаја може зависити и од бројности публике, анонимности нападача, трајности поруке (може да се чита изнова и изнова, чинећи тежим за жртву да заборави на то) и чињенице да жртва може да буде нападнута 24 сата, 7 дана у недељи (Cassidy et al., 2012). Уопштено, последице сајбер насиља се могу манифестовати на различите начине. Сајбер напад може створити осећај усамљености или може постати главна дистракција која ће адолесцентима отежати концентрацију у школи (Gibbs, Giever, & Pober, 2000). Поред тога,

последице сајбер насиље могу негативно утицати и на физичку безбедност адолесцената. У овом раду, ове последице су сврстане у неколико важнијих категорија, а то су пре свега опште последице и последице психосоцијалног прилагођавања.

5.2.1. Опште последице

У опште последице сајбер насиља можемо сврстати:

- Промене у школској средини и негативан ефекат на академски успех,
- Нарушавање репутације,
- Материјалне последице,
- Самоубиство.

Препознато је да сајбер насиље има значајан утициј на школску средину јер ученици који су жртве тог насиља, доживљавају и низ негативних емоција и последица које се преносе и на њихово ангажовање и учешће у наставним активностима (Couvillon & Plieva, 2011). Постоји низ начина на које би сајбер насиље могло да утиче на успех у школи жртве и на промене у понашању у школској средини, а мисли се пре свега на: смањену концентрацију, избегавање одласка у школу, изостајање са часова, изолацију и оутуђење од вршњака, лошије оцене, негативне перцепције о школској средини. Према истраживању које су радили Шнајдер и сарадници (*Schneider et al.*), млади који су пријавили нижи школски успех и жељу за учењем, чешће су биле жртве сајбер насиља ((Ioannou et al., 2017). Једна 13-годишња девојчица је у свом извештају у школи рекла:

„Не враћам се, никад. Није ме брига. Нећу се вратити“.

Она је била одсутна из школе чак 18 месеци као резултат срећног шамарања (енгл. *happy slapping*), игнорисања и слања стотину увредљивих и претећих порука а чак и физичког злостављања (Cross, Richardson, Douglas, & Vonkaenel-Flatt, 2009). Како овај пример показује, због јавног карактера сајбер насиља у офлајн свету, сајбер насиље може такође довести до ситауције да се не осећају сигурним у школској средини (Cross et al., 2009).

Сајбер насиље доводи и до репутационе виктимизације. Иако аутори Ландол Ла Грека, Лаи, Чаб и Херге (*Landoll La Greca, Lai, Chan, и Herge, 2015: 78*) не везују репутациону виктимизацију стриктно за сајбер насиље, они наводе да овај вид виктимизације се дешава када „вршњаци улажу напоре са циљем да осрамоте или наруше нечији друштвени статус“. Постоје примери када су адолесценти користили слике жртава за спровођење анкети за најружнијег или најнепопуларнијег вршњака на форумима или када су користили приватне

информације и тајне против њих да би их осрамотили или понизили (Navarro et al., 2015a). Природа сајбер напада дозвољава да постављени садржај на интернету постане јавна информација. Несрећа за жртву је што негативне поруке, коментаре и сл. је скоро немогуће уклонити како су већ постале дигитални отисак у дигиталном свету (Perry et al., 2015: 4).

Исто тако, утицај сајбер насиља на појединце и њихове породице не мора бити само психолошке или емотивне природе, већ и материјалне. Такве ситуације се дешавају када адолесценти престану да похађају наставу, промене школу, морају да се преселе и сл (von Marées & Petermann, 2012). Узависности од врсте сајбер насиља, могуће је да опасности повезане са овом појавом буду и физичке природе. На пример, починиоци који се лажно представљају користећи туђи идентитет и шаљу поруке мржње у чет собама могу да угрозе особу чији идентитет користе уколико неко одлучи да пронађе онога ко наводно шаље поруке (Kowalski et al., 2008)

Једна од најтежих последица сајбер насиља свакако јесте самоубиство. Стога, скован је термин „*cyber bullycide*“ који се све више користи како би указао на младе људе који су починили самоубиство након доживљених сајбер насиља. Овај феномен је био нарочито медијски пропраћен широм Велике Британије, Канаде, САД-а, а тиме и скренута пажња јавности на озбиљност проблема које доноси сајбер насиље. Тринаестогодишња Меган Мајер (*Megan Meier*) се обесила 2006. године у САД-у због константног злостављања због њене гојазности (Espelage & Hong, 2017). Четири године касније у САД-у, Фиби Принц (*Phoebe Prince*), петнаестогодишња девојчица се обесила након вишемесечног злостављања од стране вршњака преко интернета (Espelage & Hong, 2017). Међутим, тек након извршених самоубистава адолесцената Аманде Тод (*Amanda Todd*) 2012. године и Ретаха Парсонса (*Rehtaeh Parsons*) 2013. године у Канади, сајбер насиље је препознато као озбиљан друштвени и здравствени проблем (Espelage & Hong, 2017). Наравно, сви адолесценти који су доживели сајбер насиље нису имали суицидалне намере нити су покушали да изврше самоубиство, али постоје истраживања која доводе у везу ове две појаве. Иако су се ове трагедије догодиле због сајбер насиља, већина жртава сајбер насиља није извршила самоубиство и није имала суицидалне намере. Сабела и сарадници (*Sabella et al*) (2013) наводе да је некад тешко утврдити повезаност ове две појаве јер особе обично могу доживљавати низ разних стресора, што отежава изолацију један специфичан лични или друштвени проблем који може да наведе особу да изврши самоубиство, те је тешко утврдити узрочну везу између сајбер насиља и самоубиства.. Иако је тачно да сајбер насиље и самоубиство се могу симултано догађати са најмање још једним од многих фактора као што су депресија, социјално повлачење, различити облици инвалидитета или сметњи

и сл, ниједан убедљив статистички доказ није показао да искуство у вези са сајбер насиљем директно доводи до самоубиства (Sabella et al., 2013).

5.2.2. Последице психосоцијалног прилагођавања

Сам израз „психосоцијално прилагођавање“ обухвата широк низ варијабли који утичу на добробит индивидуе, као и на његове односе са другима (Betts, 2016: 82). Неколико негативних ефеката, који су проистекли из сајбер виктимизације и забележени су у истраживачкој литератури, преклапају се са ефектима који су забележени у ранијим студијама о традиционалним облицима насиља, а то су пре свега депресија, губитак самопоштовања, већи ниво стреса и анксиозности, суицидалне намере и психосоматске тегобе, као што су главобоља и поремећаји сна (Cassidy et al., 2012: 581). Међу последицама изгледа да је депресија највише привлачи пажње међу истраживачима (Baker & Tanrikulu, 2010). Заправо, Ybarra (2004) је објавио да жртве сајбер насиља су показале да имају три пута више израженије симптоме депресије од особа које нису биле жртве насиља. Могуће је да сајбер насиље негативно утиче на емотивни развој и добробит младих (Raskauskas & Stoltz, 2007). Ову ситуацију отежава још израженија несрезна моћ, у поређењу са традиционалним облицима насиља, јер многе сајбер жртве можда никад и не сазнају одакле напади потичу и ко су заправо њихови злостављачи а то их чини веома рањивим (Raskauskas & Stoltz, 2007). Бити жртва сајбер насиља може изазвати снажне негативне емоције, укључујући страх, беспомоћност, осећање рањивости и усамљености, може негативно утицати на самопоштовање и озбиљно наруши друштвене односе (von Marées & Petermann, 2012). Студија коју су спровели Крос и сарадници (Cross et al., 2009) показала је да озбиљније последице по децу оставља дугорочно сајбер насиље, наспрам инцидента који се догоде једанпут или двапут. Најочигледнија последица, упркос везаности младих за дигиталну технологију, је да се повуку из онлајн живота јер им се чини да другог избора немају. Резултати те студије су показали да 48% младих, који су били у дужем временском периоду жртве сајбер насиља, променило свој број телефона, имејл адресу или профил на друштвеним мрежама као одговор на сајбер насиље, а нешто мањи проценат је оних коју су престали у потпуности или скратили време које проводе онлајн (Cross et al., 2009). Исто тако, у студији је наведено да је ово мање проблематично ако се сведе само на опрезније понашање на мрежи, али је забрињавајуће уколико смањење приступа мрежи или избегавање посећивања одређених сајтова угрожава способност младих да комуницирају са пријатељима и да користе дигиталну технологију у академске или неке друге сврхе (Cross et al., 2009). Уз страх, срамоту, Волак, Мичел и Финкелхор (Wolak Mitchell, и Finkelhor) (2006) сугеришу да су симптоми стреса, као што је избегавање коришћења интернета,

немогућност престанка размишљања о инциденту, нервоза и раздражљивост, губитак интересовања за околину, обавезе и свакодневне активности типични симптоми на које треба обратити пажњу. У студији спроведеној 2014. године утврђено је да менталне последице сајбер виктимизације, али и традиционалних облика виктимизације, много више осећају девојчице, него дечаки (Bannink, Broeren, Van De Looij - Jansen, De Waart, & Raat, 2014). Различит утицај насиља на ментално здравље дечака и девојчица истраживачи су објаснили делимично разликама у типу насиља које они доживљавају. Наиме, у претходним студијама о традиционалним облицима насиља се показало да девојчице чешће доживљавају релационо насиље које има много већи утицај на ментално здравље (Bannink et al., 2014).

6. ПРЕВЕНЦИЈА И РЕАГОВАЊЕ НА САЈБЕР НАСИЉЕ МЕЂУ АДОЛЕСЦЕНТИМА

Уколико полазимо до предпоставке да је насиље резултат интеракције вишеструких фактора на различитим нивоима, укључујући индивидуалне, друштвене и шире контекстуалне варијабле, логично је предпоставити да је за решавање овог проблема неопходан мултидимензионалан приступ (Mishna, 2012). Он би био заснован на усвајању различите законске регулативе, планова и програма у школама, размени информација и укључивању у решавању овог проблема свих релевантних актера. (Rizza & Pereira, 2013). Шариф (*Shariff*) је то описао као „хармонична решења“, која управо укључују правна, образовна и етичка питања и заговарају стварање позитивне школске климе која одржава пре проактиван, него реактиван приступ у решавању традиционалних облика насиља и сајбер насиља (Couvillon & Ilieva, 2011). Овим приступом се ограничава „негативно“ решавање проблема, као што је нпр. кажњавање насилника након извршеног сајбер насиља (Couvillon & Ilieva, 2011).

У циљу превенције и интервенције сајбер насиља потребно је укључити све релевантне актере, развити вештине и пружити средства за деловање, као и психолошку и стручну подршку када је то неопходно (Rizza & Pereira, 2013). Главни актери који могу да реагују на овом пољу су првенствено млади који су се нашли у улози жртве, посматрача али и насилника. Затим су ту породице које се међу првима суочавају са овим проблемом. Оне могу превентивно реаговати ако су упознати са могућим опасностима коју небазирива употреба интернета може нанети. Оне су такође прве које уочавају промене у понашања детета насталих услед негативних ефеката сајбер насиља. Надаље, могу реаговати директори, наставници и остали запослени у школама и осталим институцијама где се адолесценти едукују и/или социјализују. Потом су ту компаније које се баве развојем апликација и онлајн друштвених мрежа, законодавци и, на крају, медији. Подела главних актера коју су пружили истакнута Риза и Переира (Rizza и Pereira, 2013) је у Дијаграму 1.

Дијаграм 1. Главни актери превенције и реаговања на сајбер насиље

Сложеност проблема захтева развој ефикасних програма превенције и интервенције насталих као резултат сарадње свих људи који деле забринутост у вези безбедности деце и младих (Cassidy, Faucher, & Jackson, 2012). Вишеструке дисциплине и компоненте би требало уврстати у циљу превенције, укључујући когнитивне, афективне и бихевиоралне елементе. Компоненте укључују развој вештина и едукацију свих адолесцената, интервенцију када се уочи да су одређени адолесценти изложени ризику, програме, ненасилно решавање проблема и пружање информација и подршку позитивном окружењу за учење и интервенције које промовишу безбедну и одговорну климу. Та сарадња би се развијала кроз различита истраживања и пројекте, едукацију, истицање важности приватности и безбедности на интернету, подстицајући у исто време корпорације да приликом креирања и управљања апликацијама, друштвеним мрежама и сл. размотре и могуће негативне последице који њихови производи и услуге могу имати на младе људе (Rizza & Pereira, 2013).

С тога, у превенцији сајбер насиља кључну улогу имају (Кузмановић и сарадници, 2016:32):

- развијање **дигиталне писмености** младих и одраслих (наставника/ца и родитеља) с циљем да се унапреде њихове вештине примене техничких мера заштите, али још важније, да се развије свест о ризицима, али и потенцијалима и позитивним аспектима коришћења дигиталне технологије;
- стицање **социјалних вештина**, односно вештина ненасилне комуникације и у реалном и дигиталном окружењу, као и неговање породичне/школске климе која не толерише ниједну врсту насиља, па ни сајбер насиље.

Дигитална писменост или дигитална компетенција (енгл. *digital literacy, digital competence*) представља једну од кључних вештина неопходних за „преживљавање“ у 21. веку, а према Европском оквиру кључних компетенција за целоживотно учење дефинише се као „*способност критичког и безбедног коришћења технологије на послу, у слободно време и у комуникацији*“ (European Communities, 2006: 7). Она подразумева основне вештине у раду са технологијама: „употребу рачунара за преузимање, приступ, складиштење, креирање, представљање и размену информација и комуникацију и учествовање путем различитих мрежа на интернету“ (European Communities, 2006: 7). Како данашњи адолесценти одрастају у свету у коме је интернет свакодневница, многи одрасли предпостављају да млади разумеју нове технологије и из те перспективе, на адолесценте се гледа као „дигиталне домороце⁷“, а на одрасле, наводно мање упућене у технологију и мање способне да развијају те вештине, као на „дигиталне мигранте“ (Boyd, 2014). Међутим, Boyd (2014: 177) наводи да је опасно предпостави да су млади аутоматски обавештени и да одрасли немају шта да понуде. Такође, наводи да постати писмен у умреженом добу захтева напоран рад, без обзира на старост (Boyd, 2014: 177).

Младима је неопходно створити прилике да развијају вештине и знање како би ефикасно и сврсисходно користили савремену технологију (Boyd, 2014). Ово је могуће остварити у неформалном окружењу, али и у школама. Осим што је у школама неопходно да адолесценти уче о сајбер насиљу, наставни план и програм треба да се фокусира на пружање подршке студентима у циљу развоја њихове дигиталне писмености, технолошких вештина, критичког начина размишљања, неетикетирања, е-безбедности, процењивања сопствених онлајн ризика, мера за заштиту, њихове репутације и њихове приватности на мрежи (Cassidy et al., 2012: 587). Важност едукације показује студија коју је радио

⁷ Термине „дигитални домороци“ и „дигитални мигранти“ употребио је саветник за образовање Марк Пренски (*Marc Prensky*) у дводелном чланку под називом „Дигитални домороци, дигитални мигранти“ у покушају да укаже на дубоке разлике између генерације рођене у веб-револуцији и другачијег начина живота од старије генерације „дигиталних миграната“ (Prensky, 2001a, 2001b).

Јилмаз, а којом је утврђено да већина ученика не зна како да се заштити у сајбер простору, а они коју су познавали одређене мере заштите (само 15,4 % испитаника) је рекло да их је научило у школи (Yilmaz, 2011).

6.1. Едукација и информисање о сајбер насиљу путем веб-страница и апликација

Уместо покушаја уклањања свих ризика, што је тешко учинити, чини се да је бољи приступ савладавања проблема сајбер насиља усмеравање људи о томе како избећи штету (Cassidy et al., 2012). Један од начина на који може да се ради на превенцији и дигиталном описмењивању је пружање информација младима, родитељима, образовно-васпитним установама о томе шта представља сајбер насиље и на који начин оно може да се спречи, а један од честих начина за пружање тих информација јесу веб-странице (Espelage & Hong, 2017). Алфорс је испитао карактеристике 17 интернет презентација о превенцији и реаговању на сајбер насиље како би утврдио на који начин се онлајн ресурси стављају на располагање (Ahlfors, 2010).

Главни критеријуми за процену ових веб-страница су били:

- циљна публика,
- на које теме се највише обрађала пажња,
- који су главни начини преношења информација и
- да ли су укључивали референце објављених истраживања на ову тему.

Главна циљна публика према овом истраживању су били родитељи, чак се 14 од 17 веб-страница се обрађало њима. Неки научници тврде да родитељи имају кључну улогу у ефикасној борби против сајбер насиља јер се показало да њихово ангажовање знатно доприноси смањењу насиља и виктимизације (Espelage & Hong, 2017: 376).

Основне теме о којима се писало су:

- *савети и предлози за личну безбедност;*
- *планови и лекције едукације* - пружали су идеје на који начин да се приступи адолесцентима кроз интерактивне програме или кроз посебне лекције;
- *комерцијална категорија* - производи који су се продавали су укључивали књиге, образовне програме и софтвере за надзор и контролу;
- *интервенција/реговање* - пружале су се важне информације на који начин жртве, сведоци, родитељи и/или наставници могу да поступају у случају сајбер насиља;

- *типови сајбер насиља и технологије;*
- *последице* - најчешће су навођење повлачење, скривање телефона и садржаја на рачунарима, чести симптоми нервозе, депресија, соматских тегоба и лошије оцене у школи;
- *узроци сајбер насиља* - као главни разлози су навођени забава, стицање моћи и смањење анксиозности, фрустрације и беса;
- *остало* – ова категорија је укључивала информације о сајбер насиљу, сајбер прогањању, интернет предаторима итд.

Табели 2. дат је приказ главних тема које су се могле пронаћи на веб-страницама.

Табела 2. Главне теме веб-страница посвећених сајбер насиљу

Веб-страница	Савети и предлози за личну безбедност	Едукација	Комерцијалне теме	Интерв/реак.	Типови сајбер насиља	Последице	Узроци сајбер насиља	Остало
cyberbullying.org	+			+	+	+		
stopcyberbullying.org	+	+			+	+	+	
wiredsafety.org/index.html		+		+				+
cyberbullying.us/						+	+	
cyberbully.org			+					
slais.ubc.ca.COURSES/libr500/04-05	+	+						
cyberbuylling.info	+			+	+			
netSMARTZ.org/index.aspx	+							+
isafe.org	+	+	+					+
cyberbullyhelp.com		+	+					+
cyberbullyalert.com			+					
cyberbully411.org				+			+	+
cyberbullyingprevention.com		+	+		+			
wiredkids.org/	+							+
bullyonline.org/						+		
online-bully.com/			+	+	+			
beenbulliedonline.com								+

Неке од ових веб-страница су као изворе користиле психолошка истраживања о превенцији и реаговању на сајбер насиље, научне часописе, правне изворе, истраживања које су спроводиле владе држава и медији. Исто треба напоменути да осим текстуалног садржаја, који је био најчешћи начин преношења важних информација у вези сајбер насиља, уз могућност остављања коментара и дискутовања користили су се и интерактивни програми и видео снимци као начин преношења информација.

Међу неким веб-страницама из нашег окружења и које пружају информације о безбедном коришћењу интернета и сајбер насиљу убрајају се веб-странице у Табели 3.

Табела 3. Веб-странице о о безбедном коришћењу интернета и сајбер насиљу

Паметно и безбедно:	http://www.pametnoibezbedno.gov.rs/rs-lat
Медијска писменост:	http://www.medijskapismenost.net
Нет пријатељи:	http://www.netprijetelji.me/me/pocetna
Безбедни нет:	https://bezbedninet.wordpress.com
Сајбер детектив:	https://sigurnodijete.newmediapeople.ba
Кликни безбедно:	https://kliknibezbedno.wordpress.com
Техничке мере заштите на интернету:	http://www.informacija.rs/Clanci/

Исто тако на интернету је могуће пронаћи и неке приручнике како за родитеље, тако и за младе који говоре о начинима заштите на интернету.

- Бирај речи, хејт спречи (Водич за родитеље): <http://usce.edu.rs/wp-content/uploads/2017/03/vodic-za-roditelje-digitalno-nasilje.pdf>
- Дигитално насиље – Превенција и реаговање: <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/priru%C4%8Dnik-interaktivni.pdf>
- Радионице за превенцију дигиталног насиља – Приручник: http://www.tsz.edu.rs/test/dokumenta/bezbednost_skola/prirucnik_za_prevenciju_digitalnog_nasilja.pdf
- Посебни протокол за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовно-васпитним установама: http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Posebni_protokol_-_obrazovanje1.pdf
- Приручник за примену посебног протокола за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовно-

васпитним **установама:** http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Prirucnik_ya_primenu_posebnog_protokola.pdf.

Према методи коју је користио Алфорс у претраживању веб-страницама који се односе на сајбер насиље, спроведена је и анализа домаћих веб-страницама који се баве овом проблематиком. Претрагом кључних речи сајбер насиље, електронско насиље, дигитално насиље, пронађено је 7 веб-сајтова и разврстани према четири категорије које је Алфорс користио.

Циљна публика: Већина ових сајтова намењена је деци и адолесцентима (<http://www.netprijatelji.me/me/pocetna>, <https://bezbedninet.wordpress.com>, <https://sigurnodijete.newmediapeople.ba>, <https://kliknibezbedno.wordpress.com>). Сајт Нет пријатељи је пре свега намењен узрасту од 9 до 11 година, а Сајбер детектив је намењен адолесцентима старијих од 12 година. Међу овим сајтовима, неки су намењени за наставнике, ученике, новинаре тј. за особе свих узраста (<http://www.pametnoibezbedno.gov.rs/rs-lat>, <http://www.medijskapismenost.net/dokument/Elektronsko-nasilje-sta-je-i-kako-ga-izbeci>, <http://www.informacija.rs/Clanci>).

Истакнуте главне теме:

Превенција и заштита: Већина ових сајтова пружа опште смернице и мере заштите и безбедне употребе интернета, а између осталог садрже неке чланке које односе и на сајбер насиље (<http://www.pametnoibezbedno.gov.rs/rs-lat>, <http://www.medijskapismenost.net/dokument/Elektronsko-nasilje-sta-je-i-kako-ga-izbeci>, <http://www.netprijatelji.me/me/pocetna>, <https://bezbedninet.wordpress.com>, <https://kliknibezbedno.wordpress.com>)

Пружање помоћи и планирање и спровођење едукације: Један од ових сајтова наглашава и важност едукације у области ИКТ-а, те је стога Министарство трговине, туризма и телекомуникација креирало ИТ караван, едукативну кампању за промоцију корисне, креативне и безбедне употребе информационих технологија (<http://www.pametnoibezbedno.gov.rs/rs-lat>)

Интервенција и реаговање: На овим сајтовима је могуће пронаћи савете на који начин људи могу да реагују у случају сајбер насиља и коме могу да се обрате за помоћ (<http://www.medijskapismenost.net/dokument/Elektronsko-nasilje-sta-je-i-kako-ga-izbeci>, <http://www.netprijatelji.me/me/pocetna>, <https://sigurnodijete.newmediapeople.ba/>).

У Табели 4. могу се видети главне теме веб-страница.

Табела 4. Истакнуте теме на веб-страницама

	Превенциј а и заштита	Пружање помоћи/планира ње и спровођење едукације	Интервенциј а и реаговање
Паметно и безбедно	+	+	
Безбедни нет	+		
Медијска писменост	+		+
Нет пријатељи	+		+
http://www.informacija.rs/Clanci/			
Сајбер детектив			+
Клици безбедно	+		

Начини преношења информација:

Уз текст, неке веб-странице садрже и користан видео садржај у вези безбедне употребе интернета, док су одређени видео материјали намењени промоцији одређених кампања (нпр. http://www.pametnoibezbedno.gov.rs/rs-lat_https://bezbedninet.wordpress.com)

Уобичајени начин преношења информација јесте наравно текстуални садржај (нпр. <http://www.medijskapismenost.net/dokument/Elektronsko-nasilje-sta-je-i-kako-ga-izbeci>, <https://kliknibezbedno.wordpress.com>)

Осим текста и видео материјала, о сајбер насиљу може да се сазна и интерактивним путем, као што су видео игре или разни квизови (нпр. http://www.netprijatelji.me/me/pocetna_https://sigurnodijete.newmediapeople.ba/)

О сајбер насиљу, као и о безбедној употреби интернета могуће је сазнати и на разним форумима и блоговима, где је могуће контактирати и друге кориснике и питати их за савете. Такви су на пример https://bezbedninet.wordpress.com_https://kliknibezbedno.wordpress.com.

Одређене веб-странице садрже истините животне приче које су објављене како би се подигла свест о озбиљности проблема везаних за сајбер насиље. Такве странице су https://bezbedninet.wordpress.com_https://kliknibezbedno.wordpress.com. Треба напоменути да се на овим

страницама не налазе само приче везане за сајбер насиље, већ и за различите злоупотребе које се могу догодити на интернету али представљају важну лекцију која може помоћи да адолесценти буду обазривији када је реч о употреби интернета.

6.2. Суочавање адолесцената са феноменом сајбер насиља

У овом поглављу биће више речи о суочавању адолесцената са сајбер насиљем. Генерално, под суочавањем се сматрају одговори, у смислу одређених активности али и емоционалних реакција и спознаја, који се успешне (или нису) у савладавању проблема сајбер насиља и негативних утицаја које сајбер насиље може имати по жртву (Smith & Steffgen, 2013). Протеклих година спроведене су разне студије које су се бавиле питањем суочавања адолесцената са сајбер насиљем, као и које су се методе решавања овог проблема показале ефикасним. Суочавање са сајбер насиљем покрива широк спектар стратегија суочавања које су на располагању жртвама сајбер насиља. Они се крећу од технолошких решења, суочавања са насилником, укључујући стратегије одмазде и избегавања, тражење подршке и сл (Smith & Steffgen, 2013). Махакова и сарадници су за потребе свог истраживања сачинили поделу основних начина суочавања са сајбер насиљем на основу обимног прегледа постојеће литературе о стратегијама суочавања уопштено и, посебно, оних које се односе на сајбер насиље. Њихова класификација се заснива на подели коју су истакли Перен и сарадници, а она обухвата пет категорија (Machackova, Cerna, Sevcikova, Dedkova, & Daneback, 2013):

Технолошко суочавање – Међу најчешће коришћеним начинима суочавања, које се често оцењују и ефикасним и делотворним, жртве сајбер насиље су истакле различита технолошка решења. У истраживању које су спровели Махакова и сарадници (2013), чак је 75% жртава сајбер насиља навело да је избрисало бр. телефона нападача из именика, 64% испитаника је променило подешавања на телефону како би онемогућили насилнику да поново их поново контактира, 35% испитаника је променило бр. телефона, имејл, корисничке профиле и надимке, 20% испитаника је избрисало профил на друштвеним мрежама, а само 15% испитаника је пријавило насилника администратору.

Освета – Истраживање Махакове и сарадника (2013) је показало да 14% испитаника, који су били жртве сајбер насиља, је изјавило да је сличну или исту ствар приредили насилницима. Неке студије су показале да није реткост да особа која је била насилник се појави у улози жртве сајбер насиља (Vandebosch & van Cleemput, 2009). У студији коју је спровео Ли (Li, 2007), 16,7% жртава традиционалног облика насиља су били сајбер насилници. Феномен „технолошки поткованих“ жртава традиционалних облика насиља који се свете

насилницима путем мобилних телефона или интернета се понекад назива „освета штребера“ (Vandebosch & van Cleemput, 2009).

Суочавање са насилником – Студија Махакове и сарадника (2013) је показала да 52% испитаника је покушало да реши ситуацију разговором, путем интернета или мобилног, са насилником, а да је 48% испитаника покушало да уживо разговара и убеди насилника да престане са повређујућим понашањем.

Тражење подршке – Студија Махакове и сарадника (2013) је показала да се 78 % испитаника се некеме обратило за помоћ и подршку и да се ова стратегија суочавања са проблемом, осим неких технолошких решења, показала корисним за жртве сајбер насиља.

Избегавање/Игнорисање – Ова стратегија се односи и на само понашање жртве сајбер насиља али и на њене когнитивне процесе (нпр. избегавање малтретирања на мрежи и избегавање размишљања о насилнику). У когнитивне стратегије, убрају се *дисоцијација*, као одговор заснован на разумевању разлике између онлајн и офлајн света (нпр. посматрање инцидента као нешто што се догодило у онлајн свету, па стога заправо није „стваран“) и *рационализација*, која се заснива на процени инцидента и процени због чега се око ситуације не би требало нервирати или бити узнемирен. У студији Махакове и сарадника (2013), 70% жртава сајбер насиља је избегавало насилника, 59% је избрисало поруке које су их узнемиравале, 32% је престало да посећује веб-странице где су се непријатни догађаји догодили. Наравно, нису све жртве доживеле на исти начин. Неке догађај нису сматрале озбиљним, а неке су се фокусирале на друге активности како не би мислиле о тим догађајима.

Постоје бројни начини да се млади заштите на интернету, а међу најосновније начине заштите са којима треба да буду упознати могу се разврстати у четири категорије. (Feinberg & Robey, 2010; Notar, Padgett, & Roden, 2013; Snakenborg et al., 2011):

Реаговање и предузимање мера за спречавање сајбер насиља

Прво што адолесценти треба да науче је да се суздрже од било каквог одговора или освете сабер насилнику јер би то могло да генерално да погорша ситуацију. У зависности где и на који начин особа узнемирава, могуће је пријавати је и поднети жалбу админу групе на некој друштвеној мрежи или могу поднети жалбу веб-страници, интернет провајдеру, оператеру мобилне телефоније. Свакако да је важно да адолесценти могу да се обрате родитељима, који могу да им пруже помоћ и подршку. Наравно, уколико сајбер насиље поприми озбиљније размере, појединац може и треба да пријави сајбер насиља надлежним органима тј. може се обратити полицији, потражи правну помоћ или помоћ психолога.

Чување и бележење свих важних информација које могу послужити као доказ

Сајбер насиље, како је већ наглашено на почетку рада, се одиграва у вирителном простору и не оставља видљиве физичке доказе, па је често и доказати да постоји било која врста штете нанете жртви. Како једини подаци о сајбер насиљу остају у виртуелном простору, требало би да сачувати и одштампати копије порука и другог материјала које је сајбер насилник објавио, све мејлове, текстуалне поруке, фотографије и сл. који представљају основу сајбер насиља јер ће то помоћи у идентификовању и евентуалном кривичном гоњењу.

Коришћење техничких мера заштите како би се сајбер насиље спречило

Уколико су негативни коментари безначајни по природи и уколико се не понављају, адолесценти су наводили да некада насилника игноришу, блокирају позиве и сваки вид комуникације са таквом особом. Опција блокирања непожељних контаката је лако доступна преко интернета или мобилног телефона. Такође, многи сајтови на којима је могуће креирати профиле, дозвољавају кориснику да пријави злоупотребу кликом на линк који се обично налази на дну стране сваког профила, па тако Facebook има имејл адресу (abuse@facebook.com) на којој је могуће пријавити сваку злоупотребу сајта.

Тражење помоћи и подршке

Најзад, адолесценти треба да испричају о инциденту особи у коју имају поверења и која им може помоћи да се растерете и лакше реше проблем. О сајбер насиљу које су доживели се могу обратити родитељима, наставницима, старијем брату или сестри. Из тог разлога, у школи и у кући треба да постоји таква клима у којој млади могу без притиска да пријаве и испричају о томе шта им се догодило. Нажалост, већина студија сматра да прилично мали број њих тражи помоћ од других, а уколико одлуче да то ураде, њихов први избор су пријатељи, онда родитељи и на крају наставници (Slonje et al., 2013). Изузетак у том погледу је студија коју су спровели Ливингстон и сарадници (*Livingstone et al.*) у којој су испитаници били деца узраста од 9 до 16 година из 25 земаља и која је показала да је чак 76% жртава сајбер насиља причало са неким о свом искуству: 52% је о томе причало са пријатељима, 42% са родитељима, 13% са братом/сестром, 8% са другом одраслом особом, а само 7% са наставником (Slonje et al., 2013).

Постоје нека гледишта да се природа дигиталних искустава адолесцената разликује од дигиталних искустава њихових наставника и родитеља, без обзира на њихово знање и искуство у употреби ИКТ-а, тако да укључивање адолесцената као ментора њиховим вршњацима када је реч о сајбер насиљу може бити корисно. Адолесценти би могли да поделе своје знање и искуство са вршњацима али и са наставницима, и на тај начин допринесу у превенцији и

реаговању, као и ширењу свести о проблему које сајбер насиље представља (Couvillon & Ilieva, 2011).

Такође, адолесценти који су (или су били) сведоци сајбер насиља могу имати кључну улогу у превенцији и реаговању. Они који су присуствовали сајбер насиљу обично не желе да се мешају јер се плаше да себе не увуку у неприлике или проблеме (Hinduja & Patchin, 2010). Међутим, не радећи ништа, посматрачи пасивно охрабрују такво понашање; Само уколико се активно супротставе током или одмах након инцидента, посматрачи би могли да направе значајан корак у пружању помоћи жртви сајбер насиља, који се често осећају беспомоћно у таквим ситуацијама (Hinduja & Patchin, 2010).

Морамо имати у виду да ефикасност могућих начина указивања и решавања проблема сајбер насиље зависи од бројних фактора, као што су узраст адолесцената, њихове развојне потребе, пол, као и ком облику узнемиравања је реч.

6.3. Суочавање образовно-васпитних установа и родитеља са феноменом сајбер насиља

Суочавање адолесцената са сајбер насиљем се не може посматрати издвојено од друштвеног контекста (Smith & Steffgen, 2013). Препознато је да сајбер насиље има значајан утицај на школе јер ученици који су били жртве сајбер насиља доживљавају читав спектар емоција и последица које се преносе на учествовање и успех у школским активностима (Couvillon & Ilieva, 2011). Из ових разлога, многи истраживачи се слажу да школе имају важну одговорност да укажу на озбиљност проблема сајбер насиља и на последице (Snakenborg, Van Acker, & Gable, 2011b; Vandebosch, 2014). Како је квалитетно школско и породично окружење важно за здрав развој младих, неопходно је да школе буду у стању да управљају мултикултурним окружењем ученика и наставника у сарадњи са родитељима. Сви актери школске заједнице треба да стално развијају свест о феномену сајбер насиља.

Многи научници су предложили да би школе требало да усвоје интегрисане програме против насиља коју су усмерени како на традиционалне облике, тако и на нове форме насиља (Vandebosch, 2014: 31). Полазећи од свеобухватног приступа у школама, који се показао најефикаснијим када је реч о традиционалним облицима насиља, програми треба да се ослањају на сарадњу више учесника, укључујући школско особље, ученике, родитеље и ширу околину, и треба да подразумевају више различитих активности, као што су превенција, детекција и реаговање у случају детекције (Vandebosch, 2014: 31), али и да користе вишеструке ресурсе као што неки програми превенције сајбер

насиља промовишу „Cyber Bullying and Schools – Bullying No Way“ и the „I-Safe Curriculum“ (Couvillon & Ilieva, 2011).

Сајбер насиље се најчешће дешава ван школих клупа (Kraft & Wang, 2009). Међутим, школе не смеју игнорисати жалбе због сајбер насиље јер се често ефекти сајбер насиља осећају и у школској средини (Bhat, 2008). Поставља се питање на који начин школско особље може да спречи ову врсту насиља међу ђацима и на који начин да интервенише, а да при томе не угрозе њихову приватност и права⁸.

Један проблем који утиче на то како школе реагују на сајбер насиље је чињеница да већина школског особља нема искуства са овом врстом малтретирања међу младима, с тога и не могу да се поистовете са ученицима или једноставно нису вични у руковању различитим технолошким платформама (Notar et al., 2013). Генерално, можемо навести два главна разлога због којих школски систем није у стању да у потпуности заустави сајбер насиље: први је што се технологија брзо мења, па знање о њој застарева и неопходно га је стално унапређивати, а други је што ученици не воле било какав вид моралне едукације (Yasuda, 2010: 34). Дигитални јаз између генерација тј. између ученика и њихових професора може представљати потенцијалну препреку у покушају да се помогне ученицима који су претрпели сајбер насиље (Välimäki et al., 2012). Професори би требало да унапреде знање ученика када је реч о безбедности на интернету, на који начин да користе мобилне телефоне и разне мреже како се сајбер насиље спречило. Осим тога, да би се професорима помогло да на (Couvillon & Ilieva, 2011: 99) ефикасан начин спрече и реагују на сајбер насиље, неопходно је да као део њихове стручне обуке буду добро упућени и да разумеју групну динамику и да развијају вештине управљања конфликтима (Välimäki et al., 2012). Како се технологија развија брзо, тако је неопходно да се развија и школски програм. У два одвојена одвојена истраживања основаца и средњошколаца, развој програма који би се бавио едукацијом о сајбер насиљу и његовим ефектима је био међу топ три решења за сајбер насиље који су идентификовали учесници (Cassidy et al., 2012).

Школе су средина у којој се не стиче само академски успех, већ су места где се млади уче и одређеној култури понашања. С тога, осим стицања неопходни знања и вештина о безбедној употреби технологије, потребно је да школе преносе и бирају образовне мере којима ће се промовисати прихватање, поштовање и пристојност међу ученицима (Couvillon & Ilieva, 2011). Потребно

⁸ На пример у САД-у, дешавало се да неки школски званичници избегавају да предузму дисциплинске мере против ученика због инцидената који су се десили као резултат сајбер насиља ван школског дворишта јер се плаше да буду тужени због могућег нарушавања права на слободу говора тј. првог амандмана устава САД-а (Kraft & Wang, 2009).

је и да школе пронађу начине и да охрабрују пријављивање сајбер насиља од стране ученика, а ученици су у неким студијама предложили да анонимно пријављивање може у томе да помогне, иако треба води рачуна да су те пријаве оправдане (Cassidy et al., 2012).

Како би се могле применити методе превенције, важно је испитати и ставове адолесцената и школског особља о њиховој ефикасности. Ставови адолесцената се обично разликују по том питању, у зависности и од њихове улоге у сајбер насиљу, тако да би требало пре примене било које методе, плана или програма превенције и реаговања, проценити њену вредност и ефикасност пажљиво и појединачно (Kraft & Wang, 2009). Крафт и Ванг су спровели истраживање у ком су испитали ставове адолесцената о ефикасности метода превенције, претходно сврставши адолесценате у четири категорије: насилнике, жртве, насилнике/жртве и оне који нису доживели ниједан тип сајбер насиља⁹ (Kraft & Wang, 2009). За три категорије, жртве, насилнике/жртве и оне који нису доживели ниједан тип сајбер насиља, пет најефикаснијих метода су: забрана приступа друштвеним мрежама преступницима, одузимање преступнику рачунара и мобилног телефона, успостављање јасних правила и казни за преступнике, друштвено користан рад, забрана употребе рачунара у школи и кући од стране преступника. За насилнике, нешто су другачији резултати када је реч о најефикаснијим методама. Као најефикасније означили су: забрану приступа друштвеним мрежама преступницима, одузимање преступнику рачунара и мобилног телефона, забрана употребе рачунара у школи и кући од стране преступника, разговори на часу о томе шта жртва треба да уради ако трпи насиље, увођење правилника којим не ни на који начин не толерише насиље. Ученици су, без обзира на то да ли су били починиоци насиља или жртве, сматрали да „забрана приступа друштвеним мрежама преступницима“ и „одузимање преступнику рачунара и мобилног телефона“ као најефикасније методе за превенцију сајбер насиља. Казне које би се тичу времена и новца, преступници су означили као неефикасним, за разлику од оних које би ограничили њихов приступ технологији. Студија коју су спровели Mishna et al.'s 2012. донела је сличне резултате. Фокус групе, које су укључивале адолесценате од 10 до 14 година, показале су невољност адолесцената да поделе своја искуства у вези сајбер насиља због страха од казни, као што је ограничено

⁹ Издвојили су 14 метода из различитих истраживања, државним прописима и програма имплементираних у школама, и то: 1. забрана употребе рачунара у школи и кући од стране преступника, 2. промена школе, 3. одузимање преступнику рачунара и мобилног телефона, 4. плаћање новчане накнаде од стране преступника, 5. једногодишња забрана уписа на факултет, 6. забрана приступа друштвеним мрежама преступницима, 7. допунска настава намењена преступницима, 8. друштвено користан рад, 9. забрана ваннаставних активности преступницима, 10. презентација преступника о негативним аспектима сајбер насиља, 11. разговори на часу о томе шта жртва треба да уради ако трпи насиље, 12. успостављање јасних правила и казни за преступнике, 13. увођење правилника којим не ни на који начин не толерише насиље, 14. увођење програма који се одржавају током целе школске године.

време употребе интернета (Alim, 2016, p. 74). Из ове студије се може видети колико је важно за младе данас да буду онлајн и да ће „често прихватити друштвене, емоционалне и психолошке негативне ефекте сајбер насиља само да би остали у контакту са својим вршњацима или да би имали приступ информацијама“ (Perry et al., 2015: 6). Иако је лако забранити употребу телефона и интернета, како у школи, тако и кући, уопштено говорећи такви приступи имају мали утицај на учесталост сајбер насиља и као бољи приступ се чини промовисање позитивне примене ИКТ-а (Cassidy et al., 2012: 588).

Поставља се наравно питање како да школе пруже неопходне вештине неопходно њеним ученицима (Ribble & Miller, 2013)? Превенција и интервенција треба да има за циљ да модификује норме и убеђења ученика – да подучава да сајбер насиље ни у једном облику није законит ни прихватљив (von Marées & Petermann, 2012: 472). Резултати успешних програма превенције сугеришу да програми који нуде здравствено образовање и подучавају о способностима емоционалног самоуправљања могу позитивно утицати позитивно на напоре које улажу у решавању међуљудских конфликта (von Marées & Petermann, 2012: 472). Осим тога, Међународно друштво за технологију у образовању (енгл. *The International Society for Technology in Education - ISTE*) је 2009. је пружило смернице ажурирајући Националне стандарде о образовању и технологији (енгл. *The National Education Technology Standards - NETS*) за образовне лидере, наставнике и ученике (Ribble & Miller, 2013). Године 2011, Риблово друго издање дигиталног грађанства у школама је објављено од стране Међународног друштва за технологију у образовању и фокусирано је на главне карактеристике које сваки дигитални грађанин треба да има. Идентификовано је девет основних области које дефинишу оне који живе у дигиталном друштву, организоване у три главна поглавља (Ribble & Miller, 2013):

- **Поштовање према себи и према другима**

- *Дигитална етикета* – У раном добу, наставници би требало да праве паралеле за ученике како да буду добри једни према другима у учионици, али и у дигиталном свету. Корисницима је потребно пружити специфичне примере коректног поступања у оба света, реалном и виртуелном.
- *Дигитални присут* – Рад у образовним институцијама треба да се фокусира да сви ученици имају сличне дигиталне могућности. Потребно је уложити напор и надгледати како би се осигурало да сви имају приступ технологији, а уколико их то није тако, потребно је пронаћи компромис.

- *Дигитални закон* – У стварном животу, ако је нешто што има вредност одузето, то се назива крађа. Ученици морају да направе везу између реалног и онлајн живота и да разумеју да ти базични закони важе и примењују се и у онлајн свету.
- **Едукација**
 - *Дигитална комуникација* – Требало би водити дискусије са ученицима о томе које технологије (или медије) је примерено користити за интеракције са другима. Ученици морају да знају на који начин да буду јасни у свом изражавању како би избегли неспоразуме када не постоји начин да се виде нечије реакције, изрази лица и сл.
 - *Дигитална писменост* – Како број дигиталних алата расте, постоји потреба да се прошире основна знања о њиховој употреби. Основне вештине употребе технологије у протеклих десетак година (нпр. разумевање различитих алата за обраду текста) нестају и замењују се веома специфичним новим вештинама писмености (нпр. социјално умрежавање, слање порука)
 - *Дигитална трговина* – Ученици морају да знају како да заштите себе и приватне информације у дигиталном свету. Такође, морају занти који веб-сајтови су безбедни, колико информација треба да деле и како да заштите своју финансијску репутацију.
- **Заштита**
 - *Дигитална права и одговорност* – Образовни лидери треба да подстакну ученике да приступ онлајн свету захтева поштовање одређених правила, јер у супротном ће им права бити ускраћена. Исто тако, ученици морају да схвате да када се осећају нелагодно поводом неке ситуације, о томе могу да попричају са одраслима.
 - *Дигитална безбедност* – Образовни лидери морају да раде на заштити технолошких алата и информација. Ученици такође морају бити свесни да чак и нечињење (нпр. неодржавање и неажурирање антивируса) може да има утицаја како на њих, тако и на друге.
 - *Дигитално здравље и добробит* – Образовни лидери морају да разумеју потребу и како да поставе границе употребе технологије као неопходну вештину за све. Ученици морају да разумеју да постављене границе служе како би се одржао живот у равнотежи између реалног и виртуелног света.

Сумирајући различите сугестије, школе би требало да (Välimäki et al., 2012: 17):

- Развијају проактивне политике, планове и праксе – Потребно је да школско особље буде упознато са начинима поступања када дође до

сајбер насиља. Те информације морају бити јасне, доследне и тачне како би школа занала исправно да реагује,

- Потребно је да школско особље буде упознато са проблемом насиља и довољно компетентно да тај проблем реши – Школско особље мора проћи кроз одговарајуће стручне обуке, да разуме динамику односа међу ученицима и да развија вештине управљања сукобима,
- Школско особље мора активно сарађивати и развијати везе са родитељима како би развили програме и планове за суочавање са сајбер насиљем – Ова сарадња може помоћи и родитељима да развију свест о озбиљности проблема сајбер насиља.
- Потребно је да се усмере на стварање позитивне атмосфере у учионици и позитивних односа међу ученицима – Школско особље треба да омогући и помогне ученицима у пружању подршке жртвама сајбер насиља и зауставља оне који помажу или подржавају сајбер насиље. Такође, потребно је и да охрабрују ученика да пријаве сајбер насиље када се догоди.

Осим што је важна улога школе у решавању проблема сајбер насиља, подједнако је важна и улога родитеља у превенцији и суочавању са овим проблемом мора бити снажно ојачана. Као резултат „дигиталног јаза“ између младих и одраслих, родитељи могу бити ограничени у томе на који начин да подрже своје дете како би ефикасно спречили и одговорили на сајбер насиље. Недостатак надзора од стране родитеља може представља важан фактор у превенцији сајбер насиља (Dehue, 2013). Онлајн антисоцијално понашање је мање видљиво од антисоцијалног понашања у реалном свету (Dehue, 2013). Коришћење интернета је честа активност деце у њиховим домовима, а родитељи често нису упознати са њиховим онлајн активностима (Dehue, 2013). Како се сајбер насиље чешће јавља ван школског дворишта, развијање свести родитеља о овом феномену је кључно (Välimäki et al., 2012). King et al. истичу потребу за повећањем свести родитеља и праћењем употребе ИКТ-а од стране њихове деце (Rizza & Pereira, 2013:16). Пружање информација и развој вештина родитеља за породице је неопходно како би се смањило насиље, као и за побољшање начина на који породице комуницирају о овом проблему (Välimäki et al., 2012). Негде се наводи да би управо едукација родитеља могла бити кључна у превенцији сајбер насиља (Kraft & Wang, 2009). Родитељи треба да се информишу о сигурнијем коришћењу мобилних телефона и интернета и различитим начинима електронске комуникације и како се могу искористити за сајбер насиље, а такође, морају бити упознати са тим како да контактирају мобилне и интернет провајдере и помогну деци да пријаве проблем, заштитет приватност или блокирају пошљаоца злонамерних слика или порука (Välimäki et al., 2012).

Родитељи који неће бурно реаговати или размишљати да је малтретирање део одрастања, већ знају које кораке треба да предузму уколико њихово дете доживи тако нешто, могу много боље помоћи свом детету да се носи са инцидентом (Kraft & Wang, 2009)¹⁰. Ово би требало употпунити са отвореним разговорима са децом о њиховој свести о овом феномену и начинима суочавања (Rizza & Pereira, 2013:16).

6.3. Технолошка решења

Данас је безбедност младих угрожена бројним ризицима у онлајн свету, као што су узнемиравање, насиље, тражење сексуалних услуга, излагање проблематичном и илегалном садржају (укључујући порнографију и насиље), злонамерним софтверима (нпр. вируси), хакерима и онлајн деликвенцији (нпр. крађа идентитета). Ове ризике доноси, пре свега, све бржи развој ИКТ-а и њена све чешћа употреба. Дебате да нове технологије су опасне по безбедност деце нису од помоћи, већ је потребно да се оснаже они који користе технологију и да се помогне деци и младим људима да ефикасно управљају ризицима са којима се сусрећу онлајн (Monks & Coyne, 2014).

Како би се избегли неки ризици и злоупотребе ИКТ-а, потребно је промовисати њену правилну примену и информисати младе о томе како могу да искористе њене бројне предности. Употреба ИКТ-а не мора нужно представљати ризик, већ може се искористити као средство едукације младих о сајбер насиљу. Употреба ИКТ-а као средство едукације има неколико предности у односу на традиционалне методе (Nocentini, Zambuto, & Menesini, 2015: 2): омогућавају корисницима да симулирају искуства из стварног света и практикују нове вештине; омогућавају когнитивни и емоционални процес учења који је ослобођен од социјалних притисака у поређењу са искуством лице у лице; пружају заштићена окружења и нуде могућност да се осетљиве теме адресирају поверљиво и анонимно, користе се флексибилнијим инструментима у поређењу са традиционалним интервенцијама итд.

Осим што може бити користан алат у едукацији, ИКТ се показао и као ефикасан алат у детекцији, превенцији и реаговању на сајбер насиља. Могуће се идентификовати различите врсте интернет безбедносних технологија укључујући (J. M. Van Der Zwaan, Dignum, Jonker, & Van Der Hof, 2014):

- **Анализа садржаја и понашања** – Већина апликација за контролу употребе интернета се служи неком врстом анализе садржаја; Може се користити за детектовање различитих типова сајбер напада базираних

¹⁰ У студији коју су спровели Agatston, Kowalski, and Limber ученици су навели да би пре пријавили инцидент родитељима, него одраслима у школи јер не верују да би могли да им помогну када је реч о сајбер насиљу (Kraft & Wang, 2009).

како на тексту и тако и на другој врсти садржаја, а може се користити и у реалном времену.

- **Филтрирање** – Софтвер за филтрирање блокира приступ веб-страницама са неприкладним садржајем, а технике филтрирања укључују *беле листе* (веб-локације које корисник може да посети), *црне листе* (листе веб-локација којима кориснику није дозвољен приступ) и *анализу садржаја* (алгоритам за анализу садржаја одлучује да ли је кориснику дозвољено да посети веб-локацију, нпр. на основу одређених кључних речи). Филтрирање је превентивна мера. Не циља специфичну комуникацију, али на овај начин је могуће ограничити или спречити штетан контакт између малолетника или између малолетника и одраслих.
- **Надгледање** – Софтвери за праћење информичу родитеље о онлајн активностима њихове деце меморисањем веб-страница и онлајн комуникације (нпр. инстант поруке). Ови софтвери су превентивна мера и раде на основу претпоставке да ће корисници прилагодити своје понашање уколико су свесни да се њихове онлајн активности прате; Међутим, корисници обично не знају да су њихове активности нагледане и често за њихову употребу није потребан њихов добровољни пристајак.
- **Блокирање непожељних контаката** – Данас већина апликација за размену порука, чет собе и друштвене мреже (нпр. Фејбук и Мајспејс) омогућавају корисницима да блокирају друге кориснике како би им се онемогућило да их контактирају. Најчешћи савет који се даје деци и адолесцентима јесте да блокирају особу како би зауставили насиље, а исто тако тим чином не нарушавају ничију приватност или слободу изражавања.
- **Извештавање** – Многе веб-апликације, друштвене мреже, чет собе, онлајн игре и форуми омогућавају корисницима да пријаве особе које крше правила на тим платформама или нарушавају нечија права. Извештаји се шаљу модераторима који мануелно прегледају пријављени садржај и одлучују да ли ће га уклонити или не. Једина мана би била што се извештавање не одвија у реалном времену тј. модераторима је потребно одређено време да прегледају пријављени садржај.
- **Верификацију узраста/идентитета** – Ова технологија нема за циљ специфично да спречи сајбер насиље, већ је циљ да се ограничи неадекватне врсте комуникација између малолетника и одраслих, као и спречавање малолетника да приступе садржају који није примерен њиховом узрасту.
- **Образовна технологија** – Обично ови програми обухватају едукацију о разним типовима, средствима и методама вршења сајбер насиља. Ова

врста едукације би требало да буде део обавезног наставног плана и програма и дизајнирана је тако да подржи традиционалну наставу у учионицама.

У Табели 5, Ван Дер Зван и сарадници Van Der Zwaan et al. (2014) су представили подударање између карактеристика постојећих технологија и жељених карактеристика против сајбер насиља (Van Der Zwaan et al, 2014) .

Табела 5. Подударање између карактеристика постојећих технологија и жељених карактеристика против сајбер насиља (+ позитивно подударање, +/- делимично подударање, - нема подударања, ? непознато) (J. M. Van Der Zwaan et al., 2014)

	Различити типови сајбер	Комуникација између вршњака	Доброволно коришћење	Реално време	Заштита приватности	Заштита слободе говора
Анализа садржаја и понашања	+/-	+	-	+	+/-	+
Филтрирање	+/-	+	-	+	+	-
Надгледање	+/-	+	-	-	-	+
Блокирање контаката	-	+	+	+	+	+
Извештавање	-	+	+	-	+	-
Верификација узраста/идентитета	-	-	+/-	+	-	+
Образовна технологија	+	?	-	-	+	+

У наставку ће бити приказано на који начин ове технологије могу да се употребе како би деца и адолесценти били безбеднији на интернету.

6.3.1. Софтвери за контролу употребе интернета и детекцију сајбер насиља

У циљу ограничавања приступа одређеним садржајма који могу бити непримерени за одређене кориснике, као и ограничавања временског периода у ком се може претраживати садржај на интернету, креирани су бројни софтвери који то омогућавају. Многи од ових бесплатних и комерцијалних софтвера, омогућавају трећим лицима прате поједине активности крајњих корисника на рачунарима, тако да се олакшава идентификација сајбер насиља

без детаљног прегледа свих електронских комуникација које они воде (Snakenborg et al., 2011). Ови софтвери управо могу олакшати родитељима и школском особљу да лакше детектују сајбер насиље међу адолесцентима или да им ограниче приступ садржају који није примерен њиховом узрасту.

Школски систем у Блаунт округу (енгл. *Blount County*) у Северној Каролини (енгл. *North Carolina*) користи софтвер *TipSoft for Education* за прикупљање извештаја о инцидентима учењених од стране ученика (Notar et al., 2013). Софтвер омогућава ученицима да путем текстуалних порука, слањем извештаја путем веб-странице или мобилне апликације *TipSubmit* понуде информације о потенцијалном или већ учињеном сајбер насиљу или другом виду насиља, као и другим опасним ситуацијама по безбедност младих. У школи се, захваљујући употреби овог софтвера запазио пад повређујућих понашања (Notar et al., 2013).

Поред *TipSoft for Education*, постоје и други софтвери. Тако нпр, Net-Box Blue је развио *Cyber Bullying Prevention Engine*, а PureSight је развио *Child-Friendly Internet*. Оба ова софтвера могу да блокирају, ставе у карантин и извештавају о нежељеним корисницима одн. имејловима, инстант порукама или другим комуникацијама базираним на кључним речима (Snakenborg et al., 2011a: 93).

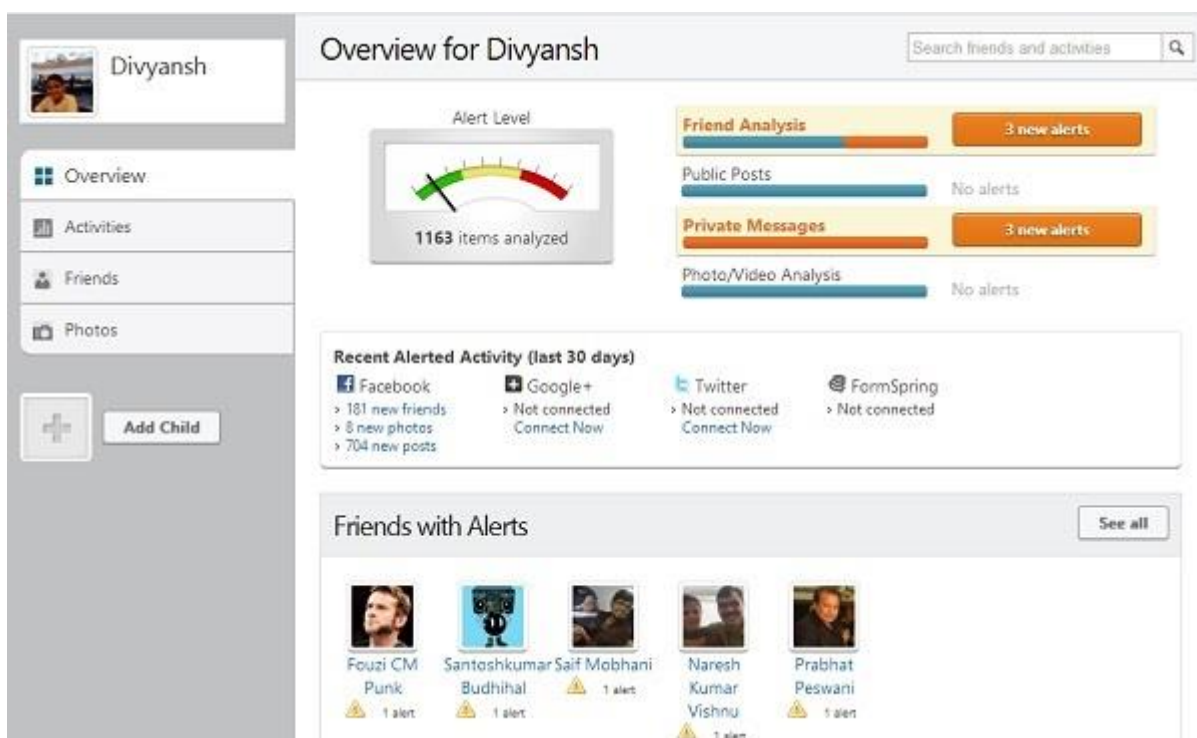
Инсталирањем апликације на мобилни телефон или софтвер на рачунар, *Net Nanny* (Net Nanny, нд) омогућава филтрирање садржаја на интернету и поставке којима се одређује старосна граница за приступање том садржају. Мобилна апликација и софтвер маскира излагање нежељеном начину изражавања, а такође преко ње се може приступити извештајима о онлајн активностима како би се видело чему и када деца приступају на мрежи.

SocialShield је програм креиран са циљем да прати друштвене мреже (нпр. Facebook, Myspace, Twitter) како би се заштитила репутација деце. Са овим програмом родитељи могу да приступе и прате активности своје деце на друштвеним мрежама без обзира да ли користе интернет путем рачунара код куће, у школи, нет кафићу или путем мобилних телефона. Није потребно ништа инсталирати на рачунару јер се све снима и чува онлајн, тако да представља у потпуности веб-услугу. Четири сугорносне опције инструмент за праћење активности (енгл. *activities engine*), инструмент за обавештавање (енгл. *alerts engine*), инструмент за праћење контаката (енгл. *friends engine*) и инструмент за праћење фотографија (енгл. *photos engine*) омогућавају да се прегледају све активности након чега се шаље извештај (Peswani, 2013):

- **Иструмент за праћење активности** – приказује све активности деце, укључујући фотографије, дискусије и пријатеље. Другим речима, ово је нека врста контролне табле на којој се може видети архива свих активности детета, а уколико корисник жели да провери детаље о

његовим/њеним активностима, могу се проверити путем других сигурносних опција.

- **Инструмент за обавештавање** – обавештава о непримерним дискусијама у којима дете учествује. Софтвер извештава о свим разговорима који садрже увредљиве речи или дискусије о злонамерним темама као што су секс, насиље, алкохол, самоубиство и сл.
- **Инструмент за праћење контаката** – шаље упозорење родитељима када дете дода неке одрасле особе на листу пријатеља или некога без заједничких пријатеља.
- **Инструмент за праћење фотографија** – проучава све фото албуме детета и приказује све фотографије које је поставило дете, као и фотографије које су поставили други.

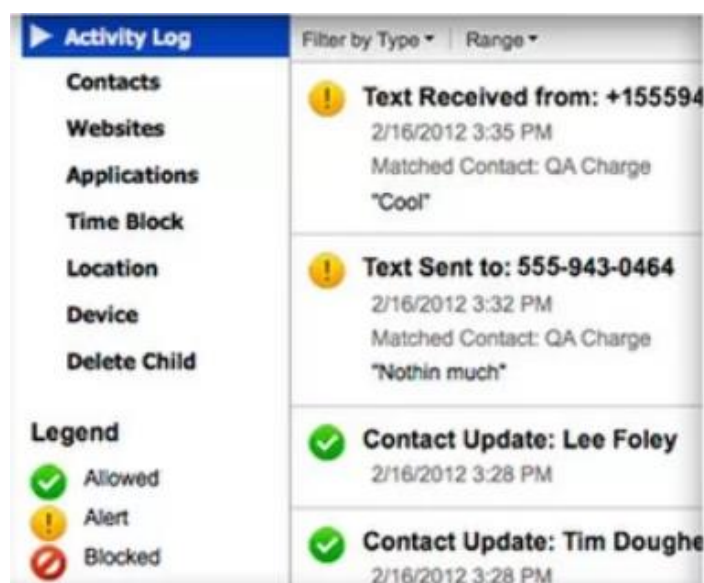

Сл.1. Пример програма SocialShield (Peswani, 2013)

Оно што разликује овај софтвер од осталих софтвера за родитељску контролу је то што је поштује њихову приватност јер за његову активацију је потребно да дете са свог налога одобри захтев за праћење активности (Best Parental Control Reviews, 2016).

My Mobile Watchdog омогућава родитељима да увек могу да прате све телефонске позиве детета и контакте у телефону, посете веб-страница и након тога могу да

одлуче да ли су непримерени и да ли их је потребно блокирати (Johnston, нд). Исто тако, могуће је и подесити опцију у подешавањима да кад се појаве одређене речи појаве у тексту, корисник добије обавештење путем смс-а или имејла (Johnston, нд). Треба напоменути да *My Mobile Watchdog* не прати активности на телефону детета прикривено (енгл. *stealth mode*), што значи да ако одлучите да га инсталирате потребан је и пристанак детета (Johnston, нд). Овај софтвер има и опције евидентирања и чувања активности детета. Уколико је неки садржај послат или примљен на уређај, он се аутоматски чува у онлајн налогу, без обзира да ли тај садржај дете одмах обрише или не (Johnston, нд).

Сл.2. Пример примене My Mobile Watchdog-a (Johnston, нд)

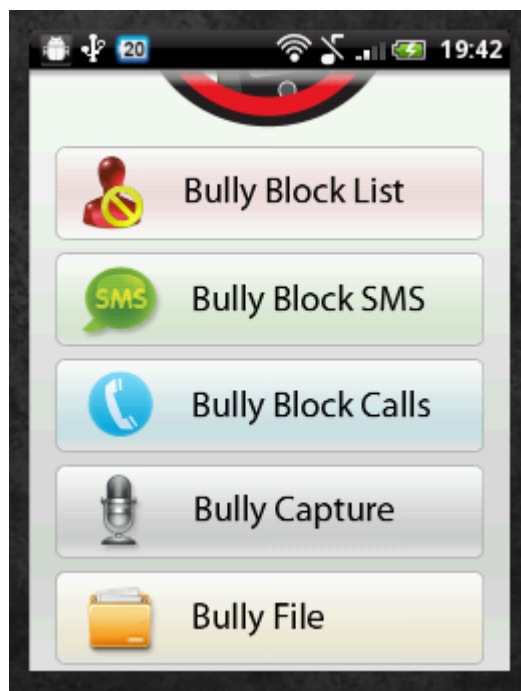
Бесплатан програм за филтрирање назван *MouseMail*, компаније Consumer Electronics Show из Лас Вегаса, филтрира имејл у којима се налазе непримерене речи и који долазе од непознатих контаката и пребацује сумњиве поруке на налог родитеља (Notar et al., 2013). Родитељи су ти који одлучују да ли ће ту поруку проследити детету или не. За рачунаре је могуће преузети софтвер на веб-страници MouseMail.com бесплатно, а могуће је скинути и апликацију која филтрира текстуалне поруке и подржана је од већине паметних телефона, укључујући и Apple-ов iPhone (Notar et al., 2013).

Апликација *Send This Instead* (Send This Instead, нд) није заправо за родитеље, већ јединствена и интересантна апликација за адолесценте. Ова апликација заправо оснажава младе када су под притиском неке особе да пошаљу своје интимне фотографије. Програмери апликације су питали људе из свог окружења „Шта бисте рекли ако вам неко затражи да пошаљете слике које не желите да шаљете?“ (Send This Instead, нд). Узели су најбоље одговоре и

креирали хумористичке постере за ову апликацију. Постери су креирани су са циљем да се хумор користи као стратегија. Иако ова апликација изгледа као забава и игра, такође укључује препоруке младима како да се баве питањима које су у вези са дељењем њихових интимних фотографија, тако да могу да добију одговарајућу помоћ.

Још једна апликација намењена за адолесценте назива се *Over the Line*. Може се користити на Ајфону (енгл. *iPhone*) и Ајпеду (енгл. *iPad*) и о понаша се као „дигитални мерач моралности“ како би помогла адолесцентима да схвате разлику између употребе и злоупотребе дигиталних технологија питајући их да оцењују стварне приче о слању екзоциститних фотографија или порука (енгл. *sexting*), присиљавања неког на вршење сексуалних дела (енгл. *sextortion*), узнемиравају путем текстуалних порука и других облика онлајн узнемиравања (Notar et al., 2013).

Адолесценти могу да користе и апликацију *Bully Block*. Ова апликација има неколико функција намењених превенцији или спречавању сајбер насиља. Те опције можете видети на Слици 3.

Сл.3. Главни мени апликације *Bully Block*

Апликација садржи и опцију за чување свих аудио записа, позива или текстова који су изабрани да буду пријављени. Делује попут карантина који се налазе у одређеним антивирусним софтверима. Ово је добра карактеристика апликације уколико дете жели да покаже неке нежељене поруке, позиве или

снимке које су добили (Cater, 2011). Можда би једна од мана била недостатак јасних упутстава о томе на који начин ова апликација може да се користи, тако да ће деца морати да проведу неко време учећи како да је користе (Cater, 2011).

6.3.2. Програми превенције и информационо-комуникационе технологије

У области превенције насиља и сајбер насиља неки програми су почели да користе предности виртуелног света, као што су видео игрице, веб-форуми, друштвене мреже и сл. Ноћентини и сарадници (Nocentini et al., 2015) су спровели студију у циљу истраживања присуства у литератури свих релевантних програма који користе ИКТ како би спречили и сузбили насиље (Nocentini et al., 2015). У тој студији спровели су систематски преглед програма превенције и интервенције, анализирали главне карактеристике и размотрили њихову ефикасност. Претраживањем база података PsycINFO, Scopus и PubMed од 1996. дошли су до 32 релевантна рада у којима је представљено 13 програма. Све програме су разврстали према категоријама, и то (Nocentini et al., 2015):

- према врсти проблема (да ли је у питању сајбер насиље или нека друга врста деликвентног и асоцијалног понашања),
- циљној групи (предшколски узраст од 2-5 година, основци од 6-11 или средњошколци тј. адолесценти преко 12 година),
- примењеној методи (коришћење само ИКТ методе или још неких),
- ефикасности (програм је означен као ефикасан уколико је показао значајна побољшања у најмање једном у студији са експерименталним дизајном са контролним испитивањем случајног узорка (пре-тест и пост-тест и две групе, експерименталну и контролну) или квази-експериментални дизајн (пре-тест и пост-тест и две групе, али без случајног контролног испитивања).

Служећи се њиховом студијом, у Прилогу 2 су издвојени програми превенције чија су циљна група били првенствено адолесценти и који су се ослањали на ИКТ као метод едукације.

6.3.3. Употреба технологије за детекцију сајбер насиља

Истраживачка литература је предложила различите приступе и технике за аутоматску детекцију сајбер насиља. Салаву и сарадници су их сврстали у неколико категорија (Salawu et al., 2017):

- Надгледане технике учења (енгл. *supervised learning techniques*)
- Системи базирани на лексици (енгл. *lexicon-based systems*),
- Системи засновани на правилу (енгл. *rule-based systems*), и
- Мешовити системи (енгл. *mixed-initiative systems*).

Ове технике се ослањају на анализирање карактеристика различитог садржаја, а могуће их је сврстати у следеће категорије (Salawu et al., 2017):

- Текстуални садржаји – Карактеристике базиране на садржају одређене су као лексичке ставке из докумената које је могуће издвојити, као што су кључне речи, увредљиви изрази, заменице, н-грами¹¹, „врећу речи“¹², Term Frequency Inverse Document Frequency (TFIDF)¹³ и знаке интерпункције.
- Осећања/емоције – То су оне карактеристике на основу којих треба да се закључи о емоционалном садржају поруке, а то опет могу бити кључне речи, фразе, симболи (нпр. емотикони).
- Карактеристике корисника ИКТ-а – То су оне карактеристике профила корисника које се могу користити за процену улоге коју корисник има у електронској размени и укључује узраст, пол, сексуалну оријентацију, расу.
- Карактеристике мреже – се могу добити из онлајн друштвене мреже и укључује ставке као што су број пријатеља, број пратиоца, учесталост објављивања порука/фотографија и сл.

Текстуални садржај је био главни фактор у откривању потенцијалних случајева сајбер насиља пре свега на друштвеним мрежама (Hosseini, Rafiq, Han, Lv, & Mishra, 2016). Међутим, детекција сајбер насиља је често отежана због субјективне природе насиља. Некад је потребно да се сагледа шири контекст, јер откривање негативних осећања или увредљивог садржаја у порукама не мора нужно да значи да је нека особа малтретирана (Salawu et al., 2017). На пример, порука као што је „Згрожена сам оним што си рекла данас и не желим више никад да те видим“ је тешко класификовати као насиље без бољег разумевања и познавања претходно размењених порука између те две особе, иако порука јасно изражава негативна осећања (Salawu et al., 2017). Насупрот томе, позитивно изражена осећања могу прикривати насиље ако је намера појединца да се служи сарказмом (Salawu et al., 2017). Исто тако, у онлајн ћаскањима, на сајтовима друштвених мрежа се пише у жаргону, често са синтаксним грешкама уз уобичајено коришћење емотикона, што додатно отежава анализу, а такође постоји „пријатељско вређање, које није сајбер насиље, него стил комуникације међу вршњацима (Kovačević, 2014: 9).

¹¹ Н-грам представља низ елемената (као што су слова, речи или фонеме) који се појављују у дужем низу. (Oxford Dictionaries, нд).

¹² Врећа речи (енгл. bag of words – BoW) је умањено и поједностављено представљање текстуалног документа путем одабира делова текста, базираних на одређеном критеријуму, као што је учесталост одређених речи (Rouse, 2017).

¹³ (TFIDF) алгоритам се користи за мерење мерењем кључних речи у било ком садржају и додељивањем важности за ту кључну реч на основу броја понављања у документу (Góralewicz, 2018) Преузето са <https://www.elephate.com/blog/what-is-tf-idf/>.

Аутоматска детекција сајбер насиља се чини нарочито корисном, узимајући у обзир да је скоро немогуће ручно праћење милиона порука, фотографија и сл. који корисници виртуелног света сваког дана генеришу, како би се идентификовали инциденти сајбер насиља (Van Royen, Poels, Daelemans, & Vandebosch, 2014). Иако може имати предности, неки су изразили забринутост да аутоматско детектовање може довести у питање безбедност младих од константног праћења и слободе изражавања (Van Royen et al., 2014). У том смислу технологија која пружа могућност и стимулише рефлексiju тј. повратну информацију који се могу интегрисати у кориснички интерфејс. Конкретно, када систем за аутоматско детектовање (путем text i image mining¹⁴ техника) препозна садржај који корисник жели да објави као сајбер насиље, опомиње корисника да размисли о свом поступку али и даље пружа могућност да сам донесе одлуку да ли ће садржај објавити или не (Van Royen, Poels, Vandebosch, & Adam, 2017). Постоји више опција за рефлексивни интерфејс како би се помогло адолесцентима у виртуелном свету: обавештавање, кашњење у раду, интеркативна помоћ, образовање и информације о скривеним последицама (Van Royen et al., 2017). На сајму Гугл Науке (енгл. *Google Science*) тинејџерка Триша Прахбу (енгл. *Trisha Prabhu*) је истраживала 2014. године механизам упозорења, на адолесцентима узраста од 12 до 18 година на друштвеним мрежама којима би се преиспитале одлуку о томе да ли желе да објаве материјал који би био штетан другим корисницима (Alim, 2016). Ефикасност овог механизма је мерен испитивањем два софтвера (Alim, 2016). Први је био креиран под називом *Baseline* а адолесцентима су представљене серије штетних проука и мерено је да ли ће их објавити на друштвеним мрежама. Други софтвер је назван *Rethink* и осмишљен је тако да се адолесцентима представи нека штетна порука и након тога да им се постави питање да ли би такву поруку објавили на некој друштвеној мрежи. Уколико би њихов одговор био „да“, добили би поруку упозорења „Ово може бити штетна порука за друге. Желите ли паузирати, прегледати и преиспитати своју одлуку пре објављивања?“. После тестирања оба система са 300 адолесценатаа (150 за *Baseline* и 150 за *Rethink*) који су учествовали у пет студија, било је укупно 1.500 испитивања за оба система. Резултати тестирања су показали да је статистички 93% адолесцената променило своје мишљење када су обавештени да можда чине неко повређујуће дело (Yu, Gole, Prabhuswamy, Prakash, & Shankaramurthy, 2016). Треба напоменути да детекција текст mininga може бити додатно отежана уколико се у порукама користи сарказам. Уобичајена појава је да адолесценти упућују једни другима саркастичне коментаре без жеље да

¹⁴ Text mining се односи на процес издвајања значајних информација и знања из неструктурисаног текста (Kovačević, 2014). Text mining је интердисциплинарно поље које обухвата више области као што су претраживање информација (енгл. *information retrieval*), машинско учење (енгл. *machine learning*), статистику (енгл. *statistics*), а нарочито data mining (Kovačević, 2014).

повреде друго, и то не би требало да се погрешно тумачи као сајбер насиље (Kovačević, 2014:9).

Још један начин употребе технологије за детекцију сајбер насиље представили су Кохен и сарадници (2014) (Cohen et al., 2014) . Њихова главна идеја је била оцењивање репутације порука и објава на друштвеним мрежама (Cohen et al., 2014).

Кохен и сарадници (2014) су предложили да се овај систем оцењивања примени на Facebook друштвеној мрежи. Примену ове технике детекције омогућава опција на Facebook-у која омогућава корисницима да остављају објаве које су јавне одн. јавне њиховим „пријатељима“ на мрежи. Позитивним тј. негативним оцењивањим тих објава појавио би се индикатор у виду жутог троугла којим се упозорава да објава можда указује на сајбер насиље.

Они су ипак напоменули да са било којим системом оцењивања постоји забринутост због евентуално варљивих оцена, што би се погоршало ако би постојали договори. Ово би се појавио ако би група вршњака настојала колективно да заштити потенцијалног силецију и дискредитује жртву (Cohen et al., 2014).

Сл.4. . Анонимна порука на Facebook страни посвећена Аманди Тод (Cohen et al., 2014).

На слици су уведене измене како би се корисницима омогућило да гласају позитивно или негативно на поруке. Симбол упозорења који се појављује

пored тастера за гласање показује које се поруке означавају злонамерним (Cohen et al., 2014).

7. ЗАКЉУЧАК

У модерном друштву информационо-комуникационе технологије (ИКТ) постале су свуда присутне. Са њиховим наглим развојем и све чешћом употребом, ИКТ су средство без које већину рутинских послова није могуће обавити.

Данашњи млади окружени су и проводе доста времена уз рачунаре, видео игре, мобилне телефоне и различите врсте дигиталних уређаја. Новије генерације практично одрастају уз њих, а како су последњих година све доступније и бројније, постала је део њихове свакодневнице без које не могу да функционишу. Предности њене употребе су бројне. Омогућава им да се слободно изражавају, одржавају контакте и стварају нова пријатељства, приступе лако и брзо разноврсним информацијама значајним за њихово образовање.

Управо чињеница да се све више младих и адолесцената служе овим технологијама, чини их посебно рањивом групом за нове опасности по њихову безбедност у виртелном простору. Наиме, нове технологије су омогућиле да се оно што зовемо традиционални облик насиља, „пресели“ у виртеулни свет и утиче негативно и на дечаке и на девојчице. Овај проблем је последњих година нарочито медијских пропраћен, чинећи да се релативно нова врста насиља међу адолесцентима схвати као озбиљан друштвени проблем.

Иако препознат као друштвени проблем, насиље у виртуелном простору тј. сајбер насиље није лако дефинисати и прецизно утврдити његове карактеристике. То управо отежава стални развој технологије, чинећи да се бројни облици насиља међу адолесцентима мењају и јављају нови, па је неопходно да се ова појава константно прати и испитује. Недостатак јасно дефинисаног феномена отежава да се утврде размере и последице које сајбер насиље оставља за собом, али је засигурно да се овај проблем све чешће дешава. Поређење резултата спроведених истраживања је такође проблематично. Коришћење различитих дефиниција, истраживање само појединих типова сајбер насиља и сл. може отежати да се подаци различитих истраживања упоређују. На основу прегледа литературе, може се видети да сајбер насиље оставља последице на млађу популацију и да се оне крећу од оних мање озбиљних, као што је несеница, до фаталних, као што је самоубиство.

Нико не би требало да трпи сајбер насиље и потребни су заједнички напори како би се негативни ефекти по младе спречили. Постоје напори да се као део наставног плана и програма уведу програми превенције и едукације како би се сајбер насиље спречило и уколико није могуће у потпуности елиминисати, бар

умањити сајбер насиље међу младима. Добра страна многих програма превенције што активно укључује рад свих важних актера: породице, школе и других институција и наравно самих адолесцената. Ширење свести и укључивање различитих профила у решавању овог проблема важно је из неколико разлога. Први се односи на чињеницу да су сајбер напади често врло транспарентни за јавност и бројност публике је огромна. Управо је циљ ових програма да се не остане по страни као посматрач, већ да се људи подстакну да реагују и укажу на проблем. Други се тиче чињенице да жртве сајбер насиља нису једине погођене овим проблемом. Последице често осети и породица, пријатељи и други из ближег окружења, па је њихова улога у превенцији и реаговању изузетно важна. И поред добрих страна ових програма, за многе предстоје додатна истраживања којима би се са сигурношћу потврдило да су ефикасни у превенцији и решавању овог проблема.

На крају, као једно од решења остаје употреба ИКТ-а у превенцији и реаговању, кроз различите облике едукације, надзора, контроле и детекције. И поред позитивних карактеристика, негде се провлачи забринутост због нарушавања приватности адолесцената, слободе приступа информација и слободе изражавања, нарочито кроз примену бројних софтвера и апликација за надзор, контролу и ограничавање употребе интернета. Иако је негде потребно ограничити приступ нпр. неким веб-страницама који имају неприкладан садржај за децу, некад је важније омогућити да сачувају своју приватност, те је потребно пронаћи потребну равнотежу како би се остварила ова права. Како технологија наставља да се развија, потреба за њом се не смањује ни код старије ни код млађе популације. Због тога је и даље потребно унапређивати знања из безбедне употребе ИКТ-а свих генерација. Овај напредак је једино могућ ако истраживачка заједница, образовне институције, законодавство, компаније које се баве развојем ИКТ-а заједно уложе напоре и искористе своју стручност у циљу превенције сајбер насиља међу адолесцентима и њихове заштите у реалном али и виртуелном простору.

ЛИТЕРАТУРА

- Ahlfors, R. (2010). Many Sources, One Theme: Analysis of Cyberbullying Prevention and Intervention Websites. *Journal of Social Sciences*, 6(4), 515–522. Retrieved from <http://thescipub.com/PDF/jssp.2010.515.522.pdf>
- Alim, S. (2016). Cyberbullying in the World of Teenagers and Social Media: *International Journal of Cyber Behavior, Psychology and Learning*, 6(2), 68–95. <https://doi.org/10.4018/IJCBPL.2016040105>
- Álvarez-García, D., Núñez Pérez, J. C., González, A. D., & Pérez, C. R. (2015). Risk factors associated with cybervictimization in adolescence. *International Journal of Clinical and Health Psychology*. <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2015.03.002>
- Antoniadou, N., & Kokkinos, C. M. (2015). Cyber and school bullying: Same or different phenomena? *Aggression and Violent Behavior*. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.09.013>
- Aoyama, I. (2011). Cyberbullying: What are the psychological profiles of bullies, victims, and bully-victims? *Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences*, 71, 3526. Retrieved from https://baylor-ir.tdl.org/baylor-ir/bitstream/handle/2104/8018/ikuko_aoyama_phd.pdf?sequence=1
- Baker, Ö. E., & Tanrikulu, I. (2010). Psychological consequences of cyber bullying experiences among Turkish secondary school children. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 2771–2776. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.413>
- Bannink, R., Broeren, S., Van De Looij - Jansen, P. M., De Waart, F. G., & Raat, H. (2014). Cyber and traditional bullying victimization as a risk factor for mental health problems and suicidal ideation in adolescents. *PLoS ONE*, 9(4). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0094026>
- Barlińska, J., Szuster, A., & Winiewski, M. (2013). Cyberbullying among adolescent bystanders: Role of the communication medium, form of violence, and empathy. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 23(1), 37–51. <https://doi.org/10.1002/casp.2137>
- Betts, L. (2016). *Cyberbullying: Approaches, Consequences and Interventions*. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-50009-0>
- Bhat, C. S. (2008). Cyber bullying: Overview and strategies for school counsellors, guidance officers, and all school personnel. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 18(1), 53–66. <https://doi.org/10.1375/ajgc.18.1.53>

- Boyd, D. (2014). It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens. *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*, 296.
<https://doi.org/10.1007/s10615-014-0512-3>
- Brewer, E. A. (2012). Fighting fire with fire: The use of a multimedia webquest in increasing middle-school students' understandings of cyberbullying. *Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences*. Retrieved from
<https://search.proquest.com/openview/a745d067c90d0c555d89039680a64c90/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Campbell, M. A. (2007). Cyber bullying and young people: Treatment principles not simplistic advice. *Www.Scientist-Practitioner.Com*, 2007(February). Retrieved from
<http://eprints.qut.edu.au/14903>
- Capurso, S., Paradzik, L., & Mratovic, M. C. (2017). Cyberbullying among children and adolescents -An overview of epidemiological studies and effective prevention programs. *Kriminologija & Socijalna Integracija*, 25(1), 127-137. Retrieved from
<http://ovidsp.ovid.com/ovidweb.cgi?T=JS&PAGE=reference&D=psyc13&NEWS=N&AN=2017-25127-005>
- Cassidy, W., Faucher, C., & Jackson, M. (2012). Cyberbullying among youth: A comprehensive review of current international research and its implications and application to policy and practice. *School Psychology International Bulut & Gudu Smith & Slonje*, 34(6), 575-612. <https://doi.org/10.1177/0143034313479697>
- Cohen, R., Rawat, R., Sun, W., Wang, D., Wexler, M., Lam, D. Y., ... Rahim, K. (2014). Using computer technology to address the problem of cyberbullying. *ACM SIGCAS Computers and Society*, 44(2), 52-61.
<https://doi.org/10.1145/2656870.2656876>
- Couvillon, M. A., & Ilieva, V. (2011). Recommended Practices: A Review of Schoolwide Preventative Programs and Strategies on Cyberbullying. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 55(2), 96-101.
<https://doi.org/10.1080/1045988X.2011.539461>
- Cross, E.-J., Richardson, B., Douglas, T., & Vonkaenel-Flatt, J. (2009). *Virtual Violence: Protecting children from cyberbullying* (Vol. II). <https://doi.org/261>
- Dalla Pozza, V., Pietro, A. Di, Morel, S., & Psaila, E. (2016). Cyberbullying among young people, (July). Retrieved from
<http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>
- Dehue, F. (2013). Cyberbullying research: New perspectives and alternative

- methodologies. introduction to the special issue. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 23(1), 1–6. <https://doi.org/10.1002/casp.2139>
- Della Cioppa, V., O'Neil, A., & Craig, W. (2015). Learning from traditional bullying interventions: A review of research on cyberbullying and best practice. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 61–68. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.05.009>
- Donegan, R. (2012). Bullying and Cyberbullying: History, Statistics, Law, Prevention and Analysis. *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, 3(1), 33–42.
- Espelage, D. L., & Hong, J. S. (2017). Cyberbullying Prevention and Intervention Efforts: Current Knowledge and Future Directions. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 62(6), 374–380. <https://doi.org/10.1177/0706743716684793>
- Feinberg, T., & Robey, N. (2010). Cyberbullying: intervention and prevention strategies. *National Association of School Psychologists: ...*, 1–4. Retrieved from <http://www.nasponline.org/resources/Bullying/Cyberbullying.pdf>
- Fisher, E. J. (2013). From Cyber Bullying to Cyber Coping: The Misuse of Mobile Technology and Social Media and Their Effects on People's Lives. *Business and Economic Research*, 3(2), 127. <https://doi.org/10.5296/ber.v3i2.4176>
- Foody, M., Samara, M., & Carlbring, P. (2015). A review of cyberbullying and suggestions for online psychological therapy. *INVENT*, 2(3), 235–242. <https://doi.org/10.1016/j.invent.2015.05.002>
- Gibbs, J. J., Giever, D., & Pober, K. A. (2000). *Cyberbullying Causes, Consequences, and Coping Strategies*. <https://doi.org/10.1177/1043986200016001006>
- Görzig, A., & Frumkin, L. A. (2013). Cyberbullying experiences on-the-go: When social media can become distressing. *Cyberpsychology*, 7(1). <https://doi.org/10.5817/CP2013-1-4>
- Heirman, W., & Walrave, M. (2012). Predicting adolescent perpetration in cyberbullying: An application of the theory of planned behavior. *Psicothema*, 24(4), 614–620. Retrieved from <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=72723959017>
- Heirman, W., Walrave, M., Vandebosch, H., Wegge, D., & Pabian, S. (2016). Cyberbullying Research in Belgium : An Overview of Generated Insights and a Critical Assessment of the Mediation of Technology in a Web 2 . 0 World. *In Cyberbullying Across the Globe*. Springer, Cham, 169–191. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-25552-1>

- Hendricks, L., Lumadue, R., & Waller, L. (2012). The evolution of bullying to cyber bullying: An overview of the best methods for implementing a cyber bullying prevention program. *National Forum Journal of Counseling and Addiction*, 1(1), 1–9. Retrieved from <http://www.nationalforum.com/Electronic Journal Volumes/Hendricks, LaVelle Cyber Bullying NFJCA V1 N1 2012.pdf>
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2008). Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization. *Deviant Behavior*, 29(2), 129–156. <https://doi.org/10.1080/01639620701457816>
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2010). Cyberbullying Identification, Prevention, and Response. *Cyberbullying Research Center*. Retrieved from <http://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response.pdf>
- Hosseinmardi, H., Rafiq, R. I., Han, R., Lv, Q., & Mishra, S. (2016). Prediction of cyberbullying incidents in a media-based social network. *Proceedings of the 2016 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining, ASONAM 2016*, 186–192. <https://doi.org/10.1109/ASONAM.2016.7752233>
- Ioannou, A., Blackburn, J., Stringhini, G., De Christofaro, E., KOURTELLIS, N., SIRIVIANOS, M., & Zaphiris, P. (2017). From Risk Factors to Detection and Intervention : A Metareview and Practical Proposal for Research on Cyberbullying. *IST-Africa 2017 Conference*.
- Jacobs, N. C., Völlink, T., Dehue, F., & Lechner, L. (2014). Online Pestkoppenstoppen: Systematic and theory-based development of a web-based tailored intervention for adolescent cyberbully victims to combat and prevent cyberbullying. *BMC Public Health*, 14(1). <https://doi.org/10.1186/1471-2458-14-396>
- Jimerson, S. R., Swearer, S. M., & Espelage, D. L. (2010). Handbook of bullying in schools: an international perspective. *Handbook of Bullying in Schools: An International Perspective.*, 614. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Kovačević, A. (2014). Cyberbullying detection using web content mining. *Telecommunications Forum Telfor (TELFOR) IEEE*, 939–942.
- Kowalski, R., Limber, S., & Agatston, P. (2008). *Cyber bullying: Bullying in the Digital Age*. Blackwell Publishing (Vol. 25). Retrieved from <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-55849134040&partnerID=40&md5=e362708a1cda866b6ebd78fce9ffadd9>
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014).

- Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073–1137.
<https://doi.org/10.1037/a0035618>
- Kraft, E. M., & Wang, J. (2009). Effectiveness of Cyber bullying Prevention Strategies: A Study on Students' Perspectives. *International Journal of Cyber Criminology*, 3(2), 513–535. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2009.05.004>
- Landoll, R. R., La Greca, A. M., Lai, B. S., Chan, S. F., & Herge, W. M. (2015). Cyber victimization by peers: Prospective associations with adolescent social anxiety and depressive symptoms. *Journal of Adolescence*, 42, 77–86.
<https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2015.04.002>
- Law, D. M., Shapka, J. D., & Olson, B. F. (2010). To control or not to control?: Parenting behaviors and adolescent online aggression. *Computers in Human Behavior*, 26, 1651–1656. doi:10.1016/j.chb.2010.06.013
- León Vicente, I., Luis de la Cuesta, J., & Varona, G. (2015). CYBERVICTIMIZATION BY CYBERBULLYING CHILDREN AT RISK AND CHILDREN AS RISK. Retrieved from <https://addi.ehu.es/bitstream/handle/10810/17275/Leon%2CIgone.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Li, Q. (2007). Bullying in the new playground: Research into cyberbullying and cyber victimisation Cyberbullying and cyber victimisation. *Australasian Journal of Educational Technology*, 23(4), 435–454. Retrieved from <https://ajet.org.au/index.php/AJET/article/viewFile/1245/617>
- Li, Q., Cross, D., & Smith, P. K. (2012). *Cyberbullying in the Global Playground: Research from International Perspectives*. *Cyberbullying in the Global Playground: Research from International Perspectives*. <https://doi.org/10.1002/9781119954484>
- Machackova, H., Cerna, A., Sevcikova, A., Dedkova, L., & Daneback, K. (2013). Effectiveness of coping strategies for victims of cyberbullying. *Cyberpsychology*, 7(3). <https://doi.org/10.5817/CP2013-3-5>
- Matijević, M., Miladinović, A., & Petričević, V. (2011). Vršnjačko nasilje na Fejsbuku. In *Nasilnički kriminalitet: Etiologija, fenomenologija, suzbijanje*. Banja Luka. Retrieved from <http://www.nkrim-au.com/papers/nasilnicki-kriminalitet-zbornik-radova-2011.pdf>
- Mehari, K. R., Farrell, A. D., & Le, A. T. H. (2014). Cyberbullying among adolescents: Measures in search of a construct. *Psychology of Violence*, 4(4), 399–415.
<https://doi.org/10.1037/a0037521>
- Mehmedović, J. (2015). *Internetsko nasilje među tinejdžerima*. Univerzitet u Tuzli,

Filozofski fakultet.

- Mishna, F. (2012). *Bullying A Guide to Research, Intervention, and Prevention*. New York: Oxford University Press.
- Mishna, F., Khoury-Kassabri, M., Gadalla, T., & Daciuk, J. (2012). Risk factors for involvement in cyber bullying: Victims, bullies and bully-victims. *Children and Youth Services Review*, 34(1), 63–70.
<https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2011.08.032>
- Monks, C. P., & Coyne, I. (2014). *Bullying in Different Contexts*. Igarss 2014.
<https://doi.org/10.1007/s13398-014-0173-7.2>
- Navarro, R., Yubero, S., & Larrañaga, E. (2015a). Psychosocial Risk Factors for Involvement in Bullying Behaviors: Empirical Comparison Between Cyberbullying and Social Bullying Victims and Bullies. *School Mental Health*, 7(4), 235–248. <https://doi.org/10.1007/s12310-015-9157-9>
- Navarro, R., Yubero, S., & Larrañaga, E. (2015b). Psychosocial Risk Factors for Involvement in Bullying Behaviors: Empirical Comparison Between Cyberbullying and Social Bullying Victims and Bullies. *School Mental Health*, 7(4), 235–248. <https://doi.org/10.1007/s12310-015-9157-9>
- Newey A., K., & Magson, N. (2010). A Critical Review of the Current Cyber Bullying Research: Definitional, Theoretical and Methodological Issues. Where Do We Go From Here? In *Australian Association for Research in Education International Educational Research Conference.*, 1–13. Retrieved from <http://www.aare.edu.au/data/publications/2010/2521NeweyMagson.pdf>
- Nocentini, A., Zambuto, V., & Menesini, E. (2015a). Anti-bullying programs and Information and Communication Technologies (ICTs): a systematic review. *Aggression and Violent Behavior*. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.05.012>
- Nocentini, A., Zambuto, V., & Menesini, E. (2015b). Anti-bullying programs and Information and Communication Technologies (ICTs): A systematic review. *Aggression and Violent Behavior*, 23(May), 52–60.
<https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.05.012>
- Notar, C., Padgett, S., & Roden, J. (2013). Cyberbullying: Resources for Intervention and Prevention. *Universal Journal of Educational Research*, 1(3), 133–145.
<https://doi.org/10.13189/ujer.2013.010301>
- Olweus, D. (2011). Bullying at school and later criminality: Findings from three Swedish community samples of males. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21(2), 151–156. <https://doi.org/10.1002/cbm.806>

- Ortega-Ruiz, R., Del Rey, R., & Casas, J. A. (2012). Knowing, building and living together on internet and social networks: The ConRed cyberbullying prevention program. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(2), 303–313.
<https://doi.org/10.4119/UNIBI/IJCV.250>
- Palladino, B. E., Nocentini, A., & Menesini, E. (2016). Evidence-based intervention against bullying and cyberbullying: Evaluation of the NoTrap! program in two independent trials. *Aggressive Behavior*, 42(2), 194–206.
<https://doi.org/10.1002/ab.21636>
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2015). Measuring cyberbullying: Implications for research. *Aggression and Violent Behavior*.
<https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.05.013>
- Pérez, P. J. C., Valdez, C. J. L., Ortiz, M. de G. C., Barrera, J. P. S., & Pérez, P. F. (2012). MISAAC: Instant messaging tool for cyberbullying detection. In *Proceedings of the 2012 International Conference on Artificial Intelligence, ICAI 2012* (Vol. 2, pp. 1049–1052). Retrieved from <http://worldcomp-proceedings.com/proc/p2012/ICA7994.pdf>
- Perry, M. B., Scott, C., & Chapman, M. J. (2015). Emotional and Social Effects of Cyberbullying on Adolescents. *Emotional and Social Effects of Cyberbullying on Adolescents*, 1(August), 1–79. Retrieved from <http://repository.cityu.edu/bitstream/handle/20.500.11803/62/MichaelPerryThesis2015.pdf?sequence=2>
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Institut za psihologiju-UNICEF.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Popovic-Citic, B. (2009). Cyber space bullying. *Temida*, 12(3), 43–62.
<https://doi.org/10.2298/TEM0903043P>
- Prensky, M. (2001a). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
<https://doi.org/10.1108/10748120110424816>
- Prensky, M. (2001b). Digital Natives, Digital Immigrants Part 2: Do They Really Think Differently? *On the Horizon*, 9(6), 1–6.
<https://doi.org/10.1108/10748120110424843>
- Raskauskas, J., & Stoltz, A. D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Developmental Psychology*, 43(3), 564–575.
<https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.3.564>
- Ribble, M., & Miller, T. N. (2013). Educational leadership in an online world: Connecting students to technology responsibly, safely, and ethically. *Journal of*

- Asynchronous Learning Network*, 17(1), 137–145.
<https://doi.org/http://proxy.cityu.edu/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ehh&AN=85644200&site=ehost-live>
- Rizza, C., & Pereira, Â. G. (2013). *Social Networks and Cyber- - bullying among Teenagers*. <https://doi.org/10.2788/41784>
- Rubeša, M. (2014). *Nemoj napraviti ništa u virtualnom svijetu, što ne činiš u stvarnom. Socijalna politika i socijalni rad* (Vol. 2.). Retrieved from <http://www.drustvo-podrska.hr/wp-content/uploads/2014/10/Zbornik.pdf#page=13>
- Sabella, R. A., Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2013). Cyberbullying myths and realities. *Computers in Human Behavior*. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.06.040>
- Salawu, S., He, Y., & Lumsden, J. (2017). Approaches to Automated Detection of Cyberbullying: A Survey. *IEEE Transactions on Affective Computing*, 3045(c), 1–20. <https://doi.org/10.1109/TAFFC.2017.2761757>
- Seepersad, S. (2004). Coping with loneliness: adolescent online and offline behavior. *CyberPsychology & Behavior*, 7(1), 35–39. <https://doi.org/10.1089/109493104322820093>
- Sizemore, E. (2015). Youth Bullying: From Traditional Bullying Perpetration to Cyberbullying Perpetration and the Role of Gender. *Electronic Theses and Dissertations*. Retrieved from <http://dc.etsu.edu/etd>
- Slonje, R., Smith, P. K., & Frisén, A. (2013a). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 26–32. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.024>
- Slonje, R., Smith, P. K., & Frisén, A. (2013b). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 26–32. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.024>
- Smith, P. K. (2009). *CybErBUllyIng : DEfInITIOn AnD MEASUrEMEnT*.
- Smith, P. K. [Ed], & Steffgen, G. [Ed]. (2013). Cyberbullying through the new media: Findings from an international network. *Cyberbullying through the New Media: Findings from an International Network*. Retrieved from <http://cyber.sci-hub.tw/MTAuNDMyNC85NzgWmjAzNzk5MDc5/10.4324%409780203799079.pdf>
- Smith, P., Mahdavi, J., Carvalho, M., & Tippett, N. (2006). An investigation into cyberbullying , its forms , awareness and impact , and the relationship between age and gender in cyberbullying. *Research Brief*, (July), 1–69. <https://doi.org/421>

- Snakenborg, J., Van Acker, R., & Gable, R. A. (2011a). Cyberbullying: Prevention and Intervention to Protect Our Children and Youth. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 55(2), 88–95.
<https://doi.org/10.1080/1045988X.2011.539454>
- Snakenborg, J., Van Acker, R., & Gable, R. A. (2011b). Cyberbullying: Prevention and Intervention to Protect Our Children and Youth. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 55(2), 88–95.
<https://doi.org/10.1080/1045988X.2011.539454>
- Sourander, A., Klomek, A. B., Ikonen, M., Lindroos, J., Luntamo, T., Koskelainen, M., ... Helenius, H. (2010). Psychosocial risk factors associated with cyberbullying among adolescents: A population-based study. *Archives of General Psychiatry*, 67(7), 720–728. <https://doi.org/10.1001/archgenpsychiatry.2010.79>
- Steffgen, G., König, A., Pfetsch, J., & Melzer, A. (2011). Are Cyberbullies Less Empathic? Adolescents' Cyberbullying Behavior and Empathic Responsiveness. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14(11), 643–648.
<https://doi.org/10.1089/cyber.2010.0445>
- Subrahmanyam, K., & Smahel, D. (2011). Digital youth: The role of media in development. *Digital Youth: The Role of Media in Development*.
https://doi.org/10.1007/978-1-4419-6278-2_4
- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior*. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2009.11.014>
- Välimäki, M., Almeida, A., Cross, D., O'Moore, M., Berne, S., Debouttee, G., ... Sygkollitou, E. (2012). Guidelines for preventing cyber-bullying in the school environment. Retrieved from <https://www.mecd.gob.es/dam/jcr:13c62a33-b771-41b1-a700-001f3ef78808/guideline-costis-0801.pdf>
- Van Broeckhoven, F., & De Troyer, O. (2013). ATTAC-L: A Modeling Language for Educational Virtual Scenarios in the Context of Preventing Cyber Bullying. In *Serious Games and Applications for Health (SeGAH), 2013 IEEE 2nd International Conference on. IEEE*, 1–8. Retrieved from <http://cyber.sci-hub.tw/MTAuMTEwOS9zZWdhac4yMDEzLjY2NjUzMdA=/10.1109%40segah.2013.6665300.pdf>
- van der Zwaan, J., Dignum, V., & Jonker, C. (2010). Simulating peer support for victims of cyberbullying. In *Belgian/Netherlands Artificial Intelligence Conference*. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.724.2423&rep=rep1>

&type=pdf

- Van Der Zwaan, J. M., Dignum, V., Jonker, C. M., & Van Der Hof, S. (2014). *On Technology Against Cyberbullying. In Responsible Innovation 1*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-6265-005-3_12
- Van Royen, K., Poels, K., Daelemans, W., & Vandebosch, H. (2014). Automatic monitoring of cyberbullying on social networking sites: From technological feasibility to desirability. *Telematics and Informatics*, 32(1), 89–97. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2014.04.002>
- Van Royen, K., Poels, K., Vandebosch, H., & Adam, P. (2017). “Thinking before posting?” Reducing cyber harassment on social networking sites through a reflective message. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.09.040>
- Vandebosch, H. (2014). SCHOOLS AND CYBERBULLYING: PROBLEM PERCEPTION, CURRENT ACTIONS AND FUTURE NEEDS. *International Journal of Cyber Society and Education*, 7(1), 29–48. <https://doi.org/10.7903/ijcse.1149>
- Vandebosch, H., & van Cleemput, K. (2009). Cyberbullying among youngsters: Profiles of bullies and victims. *New Media and Society*, 11(8), 1349–1371. <https://doi.org/10.1177/1461444809341263>
- Veenstra, S. (2011). Cyberbullying: an explanatory analysis, (March 2009), 1–70. Retrieved from <https://www.politieacademie.nl/kennisenonderzoek/kennis/mediatheek/PDF/82738.pdf>
- von Marées, N., & Petermann, F. (2012). Cyberbullying: An increasing challenge for schools. *School Psychology International*, 33(5), 467–476. <https://doi.org/10.1177/0143034312445241>
- Wachs, S., Junger, M., & Sittichai, R. (2015). Traditional, Cyber and Combined Bullying Roles: Differences in Risky Online and Offline Activities. *Societies*, 5(1), 109–135. <https://doi.org/10.3390/soc5010109>
- Wang, J., Iannotti, R. J., & Nansel, T. R. (2009). School Bullying Among Adolescents in the United States: Physical, Verbal, Relational, and Cyber. *Journal of Adolescent Health*, 45, 368–375. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2009.03.021>
- Wigderson, S., & Lynch, M. (2013). Cyber-and traditional peer victimization: Unique relationships with adolescent well-being. *Psychology of Violence*, 3(4), 297–309. <https://doi.org/10.1037/a0033657>

- Wolke, D., Woods, S., Bloomfield, L., & Karstadt, L. (2000). The association between direct and relational bullying and behaviour problems among primary school children. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41(8), 989-1002.
- Wolke, D., Lereya, T., & Tippet, N. (2016). Individual and social determinants of bullying and cyberbullying. *Cyberbullying: From Theory to Intervention.*, (November), 26-53. Retrieved from <http://ovidsp.ovid.com/ovidweb.cgi?T=JS&PAGE=reference&D=psyc13&NEWS=N&AN=2016-02099-003>
- Wright, V. H., Burnham, J. J., Inman, C. T., & Ogorchock, H. N. (2009). Cyberbullying: Using Virtual Scenarios to Educate and Raise Awareness. *Journal of Computing in Teacher Education*, 26(1), 35-42. <https://doi.org/10.1080/10402454.2009.10784629>
- Yasuda, H. (2010). A risk management system to oppose cyber bullying in high school: Warning system with leaflets and emergency staffs. *Informatica (Ljubljana)*, 34(2), 255-259.
- Yu, W. D., Gole, M., Prabhuswamy, N., Prakash, S., & Shankaramurthy, V. G. (2016). An Approach to Design and Analyze the Framework for Preventing Cyberbullying. <https://doi.org/10.1109/SCC.2016.125>
- Chisholm, J. F. (2014). Review of the status of cyberbullying and cyberbullying prevention. *Journal of Information Systems Education*, 25, 77-87
- Dooley, J. J., Pyzalski, J., & Cross, D. (2009). Cyberbullying versus face-to-face bullying: A theoretical and conceptual review. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology*, 217, 182-18.
- European Communities. (2006). Key competences for lifelong learning: European reference framework. *Official Journal of the European Union*.
- Fegenbush, B. S., & Olivier, D. F. (2009). *Cyberbullying: A literature review*. Y Annual Meeting of the Louisiana Education Research Association, Lafayette.
- Görzig, A., & Frumkin, L. A. (2013). Cyberbullying experiences on-the-go: When social media can become distressing. *Cyberpsychology*, 7(1), 4.
- Hosseinmardi, H., Mattson, S. A., Rafiq, R. I., Han, R., Lv, Q., & Mishra, S. (2015). Detection of cyberbullying incidents on the instagram social network. Прейзето са <https://arxiv.org/pdf/1503.03909.pdf>

- Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S., & Medenica, G. (2016). Digitalno nasilje-prevenција i reagovanje [Digital Violence-Prevention and Reaction]. *Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije*.
- Mason, K. L. (2008). Cyberbullying: A preliminary assessment for school personnel. *Psychology in the Schools*, 45 , 323-348.
- Safran, D., & Safran, E. (2008). Creative approaches to minimize the traumatic impact of bullying behavior. *Creative interventions with traumatized children*, 132-167.
- Slonje, R., & Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying?. *Scandinavian journal of psychology*, 49(2), 147-154.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., Tippett, N. (2008). Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 49(4), 376-385.
- Strabić, N., & Tokić Milaković, A. (2016). Cyberbullying among children and its comparison to traditional forms of peer violence. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 24(2), 184-201.
- Vandebosch, H., & Van Van Cleemput, K. (2008). Defining cyberbullying: A qualitative research into the perceptions of youngsters. *CyberPsychology & Behavior*, 11, 499-503.
- Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Research Press.
- Xu, J. M., Jun, K. S., Zhu, X., & Bellmore, A. (2012, June). Learning from bullying traces in social media. Y *Proceedings of the 2012 conference of the North American chapter of the association for computational linguistics: Human language technologies* (656-666). Association for Computational Linguistics.
- Ybarra, M. L., & Mitchell, K. J. (2004). Online aggressor/targets, aggressors, and targets: A comparison of associated youth characteristics. *Journal of child Psychology and Psychiatry*, 45(7), 1308-1316.
- Ybarra, M. L. (2004). Linkages between depressive symptomatology and Internet harassment among young regular Internet users. *CyberPsychology & Behavior*, 7(2), 247-257.

Ybarra, M. L., Diener-West, M., & Leaf, P. J. (2007). Examining the overlap in Internet harassment and school bullying: Implications for school intervention. *Journal of Adolescent Health*, 41(6), S42-S50.

Yilmaz, H. (2011). Cyberbullying in Turkish middle schools: An exploratory study. *School Psychology International*, 32, 645–654, doi:10.1177/0143034311410262.

Текст преузет са интернета

Безбедни нет. (нд). Безбедни нет. Преузето са
<https://bezbedninet.wordpress.com>.

Belsey. (нд). World's First Definition of „Cyberbullying“. Преузето са
<http://www.cyberbullying.ca/>.

Буди Сајбер детектив. (нд). Буди Сајбер детектив. Преузето са
<https://sigurnodijete.newmediapeople.ba/>.

Cater, A. (2011). *Bully Block: Prevent and Capture Unwanted Communication*. Преузето са
<https://android.appstorm.net/reviews/communication/bully-block-prevent-and-capture-unwanted-communication/>.

Friendlyattac. (нд). *Friendly ATTAC (Adaptive Technological Tools Against Cyberbullying)*. Преузето са <https://www.friendlyattac.be/en/>.

Frisén, A., Berne, S., & Schultze-Krumbholz, A. (2013). Measurement issues: A systematic review of cyberbullying instruments. In *Cyberbullying through the New Media* (pp. 55-80). Psychology Press.

Góralewicz, B. (2018). *The TF*IDF Algorithm Explained*. Преузето са
<https://www.elephate.com/blog/what-is-tf-idf/>.

Hosseinmardi, H., Mattson, S. A., Rafiq, R. I., Han, R., Lv, Q., & Mishra, S. (2015). *Detection of cyberbullying incidents on the instagram social network*. Преузето са
<https://arxiv.org/pdf/1503.03909.pdf>

Internet Worlds Stats. (2018). *World internet usage and population statistics*. Преузето са
<https://www.internetworldstats.com/stats.htm>.

KiVa program. (нд). *KuBa international – Let's make it together!*. Преузето са
<http://www.КиВаprogram.net/program>.

Кликни безбедно. (нд). Кликни безбедно. Преузето са
<https://kliknibezbedno.wordpress.com>.

Медијска писменост. (нд). *Електронско насиље. Шта је и како га избећи?*. Преузето са <http://www.medijskapismenost.net>.

Net Nanny. (нд). *Net Nanny*. Преузето са <https://www.netnanny.com/>

Нет пријатељи. (нд). *Нет пријатељи*. Преузето са <http://www.netprijetelji.me/me/pocetna>.

Oxford Dictionaries. (нд). *N-gram*. Преузето са <https://en.oxforddictionaries.com/definition/n-gram>.

Паметно и безбедно. (нд) Платформа „Паметно и безбедно – *Smart and Safe*“, За дигитално паметну Србију. Преузето са <http://www.pametnoibezbedno.gov.rs/rs-lat>.

Rouse, M. (2017). *Bag of words model (BoW model)*. Преузето са <https://searchenterpriseai.techtarget.com/definition/bag-of-words-model-BoW-model>.

Send This Instead (нд). *Send This Instead*. Преузето са <https://send-this-instead.en.aptoide.com/>.

ПРИЛОГ 1: Веб-странице и апликације посвећене сајбер насиљу

У овом Прилогу је могуће пронаћи детаљније информације о домаћим веб-страницама и апликацијама које су посвећене безбедној употреби ИКТ-а.

Платформа „Паметно и безбедно – Smart and Safe“

За дигитално писмену Србију

<http://www.pametnoibezbedno.gov.rs/rs-lat>

Министарство трговине, туризма и телекомуникација покренуло је платформу за развој информационог друштва, под слоганом „Паметно и безбедно – Smart and Safe“. Циљ ове иницијативе је едукација и подизање свести о неопходности брзог, правилног и усмереног укључивања грађана, образовног система и привреде у савремене дигиталне токове.

Платформа покреће едукативне и промотивне пројекте који треба да допринесу развоју дигиталне писмености, дигиталних компетенција и дигиталне безбедносне културе код свих грађана Србије.

Нарочита пажња посвећује се пројектима намењеним млађој популацији, женама, као и особама са инвалидитетом. Такође, подстичу се програми за подршку ИТ заједница, ИТ индустрије, примену ИКТ-а у привреди, развоју ИТ кадрова и запошљавању у овом сектору.

Сама платформа се не фокусира искључиво на сајбер насиље. Главне области њиховог деловања могу се пронаћи на самом сајту, то: су дигитална безбедност, ИКТ и привреда, ИКТ у образовању, науци и култури, родна равноправност у ИКТ-у, инфраструктура.

ИТ КАРАВАН (Едукација у школама и градовима Србије)

ИТ караван Министарства трговине, туризма и телекомуникација је едукативна кампања за промоцију корисне, креативне и безбедне употребе информационих технологија. ИТ караван је носилац платформе „Паметно и безбедно“, која представља предности употребе интернета и нових технологија у образовању, пословању и комуникацијама, али и опасности које су последица њихове неправилне и неусмерене употребе. Министарство трговине, туризма и телекомуникација и у 2018, трећу годину за редом, спровело је кампању ИТ караван за ученике основних школа у Србији, њихове родитеље и наставнике, са циљем подстицања паметног и безбедног коришћења нових технологија. Главни програм који чине едукативна презентација о безбедности деце на интернету, и радионице за ученике и родитеље, представљен је за укупно 26

школа, у регионалним центрима у Србији од 27. фебруара до 27. марта 2018. Програм из Ниша и Новог Пазара пратило је још око 800 школа путем директног интернет преноса, а на мапи пута ИТ каравана 03 били су и Београд, Суботица и Нови Сад. У оквиру кампање реализоване су и отворене промоције за грађане, као и додатне радионице за родитеље у још шест градова: Сечњу, Зрењанину, Лесковцу, Чачку, Краљеву и Ужицу. Партнери Министарства су, као и претходних година, били Министарство просвете, науке и технолошког развоја и компанија Мајкрософт, а ове године придружили су се и Национална асоцијација родитеља и наставника Србије и Фондација Петља. Свечаним отварањем ИТ каравана 03 у Београду обележено је годину дана рада Националног контакт центра за безбедност деце на интернету, који је основан 27. фебруара 2017. У претходне две године ИТ караван је спроведен у укупно 28 градова, за преко 10.500 ђака из 32 школе у Србији.

Медијска писменост

<http://www.medijskapismenost.net/dokument/Elektronsko-nasilje-sta-je-i-kako-ga-izbeci>

Медијска коалиција и Америчка агенција за међународни развој (УСАИД) покренули су пројекат у циљу јачања и подршке демократизацији српског друштва кроз промоцију медијске писмености, и независног и одговорног новинарства.

Пројекат Кампања за медијску писменост има за циљ да утврди каква је перцепција медија и ниво разумевања улоге медија и медијске културе код млађе и старије популације и да потом, кроз серију активности, допринесе развоју аналитичког приступа медијским садржајима. Циљне групе пројекта су подједнако средњошколци, професори грађанског васпитања и новинари.

Дугорочно, циљ пројекта је промовисање квалитетног и одговорног новинарства кроз ширење свести пре свега младих конзумента о неопходности критичког приступа информацијама и одговорној производњи медијских садржаја. Поред тога, посебан фокус биће стављен на безбедност и приватност на интернету, најпре при коришћењу друштвених мрежа.

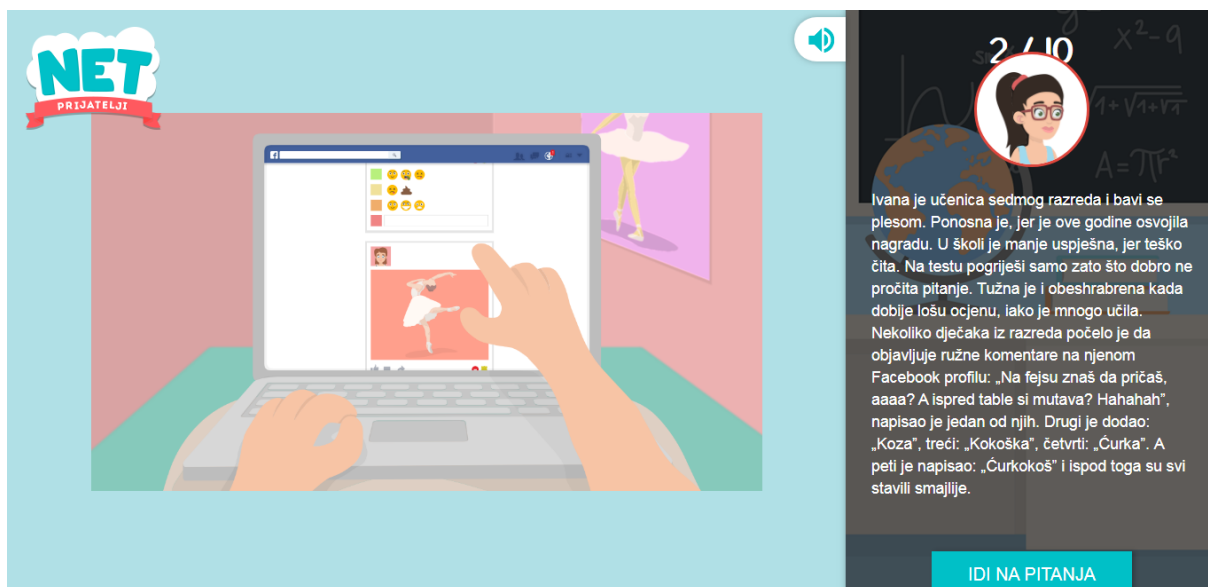
НЕТ пријатељи

<http://www.netprijetelji.me/me/pocetna>

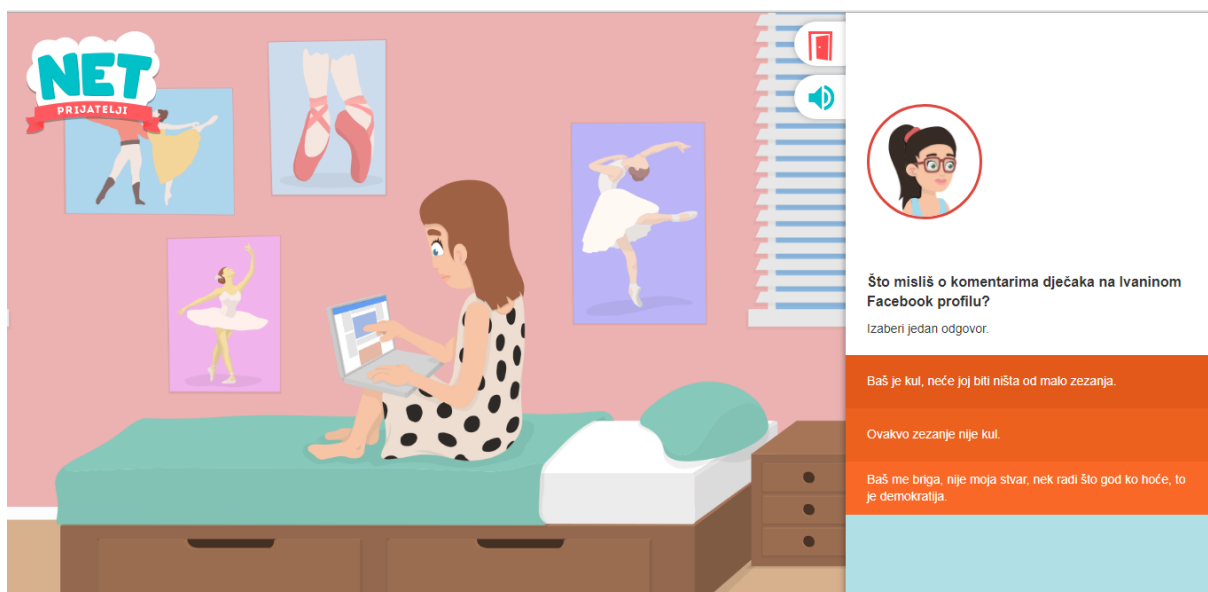
У оквиру кампање УНИЦЕФ-а и Владе Црне Горе „Зауставимо насиље онлајн“, деца узраста од 9 до 11 година добила су апликацију НЕТ пријатељи како би научили нешто више о безбедној употреби интернета.

Апликација је у форми квиза, у ком деца одговарају на питања са понуђеним одговорима. За прелазак на наредна питања и наредни ниво, потребно је да дају тачан одговор. Сваки тачан одговор на постављено питање прати објашњење, и води децу кроз реалне животне ситуације на интернету учећи их да препознају, спрече, зауставе и пријаве насиље на интернету. Интерактивни приступ, упознавање с различитим јунацима тј. ликовима и представљање стварних животних ситуација само су неки од фактора који ову апликацију чине деци занимљивом и корисном. Такође, на сајту су постављене корисне информације о томе које је кораке би требало предузети у случају да до сајбер насиља дође и коме и на који начин могу то да пријаве. Погодно је што је приступ апликацији је бесплатан и може се преузети са Епл (енгл. *Apple*) и Гугл плеј продавнице (енгл. *Google play store*).

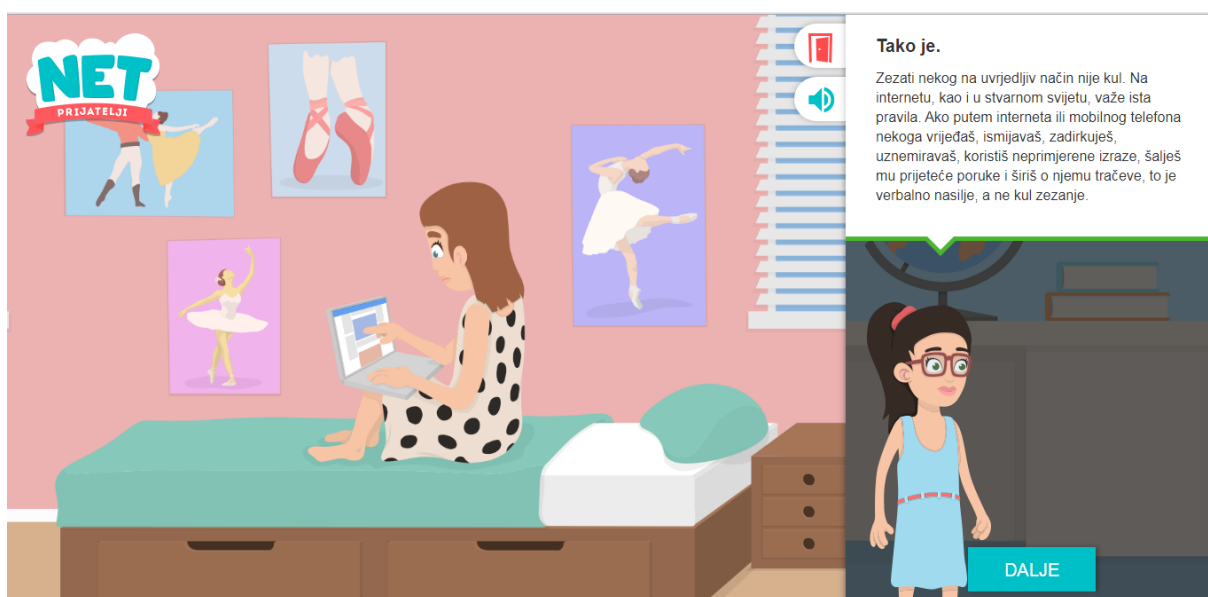
На Сликама П.1.1, П.1.2. и П.1.3. се налази један од нивоа у овом квизу. На Слици П.1.1. може се видети опис ситуације и проблема које дете треба да реши. На Слици П.1.2. је пример питања са понуђеним одговором од којих је само један тачан. На Слици П.1.3. је приказан резултат, да ли је дете тачно одговорило или није, и резултат прати објашњење дате ситуације.

Сл.П1.1. Опис ситуације на сајту НЕТ пријатељи (Нетпријатељи, нд)

Сл.П1.2. Пример питања са понуђеним одговорима (Нетпријатељи, нд)

Сл.П1.3. Резултат на крају квиза са додатним објашњењима (Нетпријатељи, нд)

Буди Сајбер детектив!

<https://sigurnodijete.newmediapeople.ba/>

Међународни форум солидарности – ЕММАУС (МФС-ЕММАУС) је представио јавности квиз „Буди Сајбер-детектив!”, интерактивно-едукативну апликацију у виду квиза која за циљ има да научи децу како да препознају и зауставите насиље (Крајишник, 2017). Апликација је креирана у оквиру пројекта “Развој

Смјерница за превенцију насиља над ђецом у Босни и Херцеговини прилагођених ђеци”, који уз подршку УНИЦЕФ-а и Делегације Европске уније реализира МФС-ЕММАУС, као облик смерница за превенцију насиља над децом прилагођених узрасту деце старијих од 12 година (Крајишник, 2017). Одласком на веб-страницу, корисник треба да унесе име, лозинку и године, као што је приказано на Слици 4, и након тога може да приступи садржају. Квиз је конципиран тако да након описаних различитих ситуација, одговарају на питања са понуђеним одговорима. На Сликама 5. и 6. се налазе примери питања на овом сајту.

Сл.П1.4. Почетна страна на веб-страници Сајбер детектив (Сигурнодијете, нд)

UGROŽENA INTIMNOST

Djevojčica A.A. (14) iz Tuzle je bila u vezi sa dječakom šest mjeseci. Puno vremena su provodili dopisujući se, te je dječak molio da mu pošalje golšave fotografije. Iako joj nije bilo ugodno, odlučila je da pošalje fotografije kako bi dečku pokazala da joj je stalo.

Nakon jedne svađe s njim, dobila je poruku: "Ako me ostaviš, na internetu ću objaviti fotografije." U tom trenutku je shvatila koliko joj je ta nepromišljenost promijenila život.

1. ZAŠTO JE DJEČAK OVO URADIO:

Želio je omalovažiti i osramotiti A.A.	Zato što je nevaspitan i nasilan.	Želio je učiniti svoju djevojku popularnom.	Dječak je to uradio slučajno/nehotice
☐	☐	☐	☐

Сл.П1.5. Опис ситуације које прати неколико питања са понуђеним одговорима (Сигурнодијете, нд)

1. CYBERBULLYING JE:

Nasilje putem interneta.	Vršnjačko nasilje.	Dopisivanje putem društvene mreže.	Napad od strane starije osobe na mlađu.
☐	☐	☐	☐

2. GROOMING JE:

Period u kojem nasilnik priprema žrtvu za iskoristavanje.	Poziv za sastanak "uživo".	Lažno predstavljanje radi približavanja žrtvi	Razlika u godinama nasilnika i žrtve
☐	☐	☐	☐

Сл.П1.6. Пример питања са понуђеним одговорима (Сигурнодијете, нд)

Кликни безбедно

<https://kliknibezbedno.wordpress.com/>

Сам сајт се бави различитим темама у вези са безбедном употребом рачунара и интернета, а могу га користити особе свих узраста. Тамо се могу пронаћи различити чланци у вези са општом безбедношћу на интернету, друштвеним мрежама, интернет претраживачима, вирусима и антивирусима, злоупотребом деце на интернету. Могу се пронаћи и разне занимљивости из света ИКТ-а, савети и сл. Главни проблем је неажурност сајта, а сведоци смо да технологија се развија великом брзином, па велики део информација застарева и постја неупотребљива.

Безбедни нет

<https://bezbedninet.wordpress.com>

Овај блог, како је наведено на почетној страни, је пре свега осмишљен да помогне свима онима који имају неку врсту проблема на интернету, а поред тога и представља блог преко ког може да се прикупе корисне информације, да се прате догађаји из ИТ света и да се посаветује. Сам блог је подељен у неколико целина, и то:

- друштвене мреже и ми,
- злоупотребе на интернету,
- вируси и антивируси,

- истините приче,
- занимљивости и
- савети и помоћ.

Блог није намењен искључиво сајбер насиљу, већ генералној безбедности деце на интернету. Међутим, већи број чланака је из 2014. године, те би стога било корисно ажурирати податке и објавити нове вести у вези ове области како би се млади едуковали и заштитили на интернету.

ПРИЛОГ 2: Програми превенције базирани на употреби информационо-комуникационих технологија

Овај Прилог је посвећен опису програма превенције сајбер насиља који се служе ИКТ-ом у информисању и едукацији о феномену сајбер насиља.

KiVa

KiVa, универзални школски програм, је развијен у Финској 2006. финансирањем финског Министарства образовања и културе (Espelage & Hong, 2017; Foody, Samara, & Carlbring, 2015; program, нн). Настао је са намером да се ради на превенцији, интервенцији и мониторингу проблема сајбер насиља кроз сарадњу са наставницима, родитељима, породицама, ученицима и широм заједницом (Espelage & Hong, 2017; Foody, Samara, & Carlbring, 2015; KiVa program, нд). Иако је првенствено био креиран у намери да се врши превенција традиционалних облика насиља, процене су до сада показале да је овај програм једнако ефикасан у смањењу сајбер насиља, као и за друге облике традиционалног насиља (Capurso, Paradzik, & Mratovic, 2017).

Сам програм чини неколико важних компоненти које се могу поделити на универзалне и појединачне (KiVa program, нд). Универзалне, као што су KiVa наставни план и програм усмерене су на све ученике и углавном се фокусирају на спречавање насиља (KiVa program, нд). Појединачне компоненте се користе када се појави случај насиља и оне су посебно усмерене на децу и адолесценте који су учествовали у насиљу или као нападачи или као жртве. Као важан елемент успешности KiVa програма наводе се публика тј. посматрачи који могу да утичу на развој насиља, као и на саме жртве насиља (Foody et al., 2015). С тога, изузетно је важан позитиван утицај на посматраче и указивање на значај њихове одговорности када је реч о интервенцији и пријављивању инцидента насиља (Foody et al., 2015). Методе едукације укључују подстицање ученика да пруже подршку виктимизираним вршњацима, да сами могу укажу другима да је насиље понашање које се не може толерисати, да имају отворену комуницирају са одраслима и да се не устручавају да им пруже инфомрације уколико до насиља дође (Della Cioppa et al., 2015). Наставници имају приручнике који им помажу у едукацији, а значајна карактеристика овог програма су и компјутерске игре (за основу школу) и интернет форуми (за средњу школу), чији су садржаји блиски темама које се обрађују на часовима у школи (Espelage & Hong, 2017; Li et al., 2012). Главни ефекти овог програма се огледају у смањењу насиља, анксиозности, депресији, сајбер насиља, сајбер виктимизације, а истовремено позитивно утиче на заштиту деце и осећај емпатије према жртвама (Capurso et al., 2017).

Friendly ATTAC

Friendly ATTAC (енгл. Friendly ATTAC - Adaptive Technological Tools Against Cyberbullying) представља интердисциплинарни истраживачки пројекат, финансиран од стране Фламанске владине Агенције за иновацију науке и технологије) (Friendlyattac, нд). Циљ овог пројекта је развијање такозваних виртуелних интерактивних сценарија, као што су дигиталне игрице, како би се утицало на понашање које представља сајбер насиље (Van Broeckhoven & De Troyer, 2013).

Овакав пројекат захтева учествовање стручњака из различитих дисциплина: из области друштвених наука, психологије, рачунарства, дизајна игрица итд, а сама игра би требало да омогући младима да искусе различите улоге (насилника, жртве и посматрача) у случајевима сајбер насиља и да буду свеснији последица одређеног понашања (као насилник или посматрач) (Van Broeckhoven & De Troyer, 2013). Развој дигиталне „озбиљне игре“ за суочавање са сајбер насиљем намењен је адолесцентима узраста од 10 до 15 година, али треба напоменути да је игра још увек у фази развоја (Nocentini et al., 2015b; Van Broeckhoven & De Troyer, 2013).

Virtual environment

Virtual environment није стандардизовани програм, већ се креира у форми различитих сценарија тј. симулација коришћењем виртуелних аватара сличних онима који су коришћени у Second Life-у (Nocentini et al., 2015b). Ова платформа је безбедан, контролисан и етички погодан метод за подизање свести и едукације адолесцената о феномену сајбер насиља (Wright, Burnham, Inman, & Ogorchock, 2009).

Second Life је виртуелни свет у коме корисници могу да креирају виртуелни идентитет помоћу аватара, компјутерски креиране особе унутар виртуелног окружења (Wright, Burnham, Inman, & Ogorchock, 2009). Аватар се може појавити као особа која постоји у реалном свету или може изгледати другачије, у зависности од маште корисника. Када се креира, корисник може имати виртуелни живот и виртуелна искуства кроз неког аватара. Ову платформу су у трећој фази истраживању користили Брајт и сарадници (Wright et al., 2009) како би приказали сценарије/симулације сајбер насиља. Осим тога, желели су да се платформа користи и у едукативне сврхе. Едукативни део се промовисао кроз приказивање симулација/сценарија у коме ученици пријављују школском саветнику случај сајбер насиља на Facebook-у, а потом је следило активно укључивање испитаника кроз разговор о томе какве су њихове рекације биле када су сценарије/симулације видели и да ли је њихов приказ имао едукативну вредност или не.

Online Pestkoppenstoppen

Данас није необично управо интернету „обратимо“ као извору решења и помоћи у случају неког проблема, онлајн интервенција би могла, такође, помоћи жртвама у суочавању и превазилажењу психолошких траума у случају сајбер насиља. Један такав пример онлајн интервенције за децу и адолесценте је веб-базирана интервенција под називом Online Pestkoppenstoppen-Stop Bullies Online/Stop Online Bullies. Она има за циљ да научи жртве ефикасним начинима борбе са анксиозношћу и депресијом која је настала као последица сајбер виктимизације (Foody et al., 2015). Програм се састоји од онлајн платоформе којој жртве сајбер насиља могу да приступе путем корисничког профила. Када креирају кориснички профил на платформи могу: (а) да у било ком тренутку наставе са сесијама које су покренули; (б) добију додатна појашњења јер сваки савет који добију прате и фотографија, видео клип, цртежи, сажети, припремљени корисне информације, планови; (в) и имају приступ додатним, корисницима прилагођеним, лекцијама социјалних вештина (Nocentini et al., 2015b).

Како жртве често имају негативне ставове и мисли о себи, које прати и осећај кривице након искуства са сајбер насиљем, програм је заснован на принципима рационално-емотивне бихејвиоралне терапије и користи шему приказану са Слике 10. како би указала на везу која постоји између догађаја, мисли, осећања, понашања и последица (Jacobs, Völlink, Dehue, & Lechner, 2014). Овај програм је прилагођен специфичним потребама одређене циљне групе, и то жртвама сајбер насиља које, како наводе Јакобс и сарадници (Jacobs et al., 2014), често нису вољне да се обрате за помоћ наставнику, родитељима или другој одраслој особи, те ће се можда осећати пријатније ако помоћ потраже анонимно на интернету. Једна од предности овог програма јесте та што се може користити у било ком тренутку, доступан је великом броју људи релативно јефтино, и омогућава прилагођавање програма индивидуалном кориснику (Jacobs et al., 2014).

Сл.П2.1. Главна шема програма Online Pestkoppenstoppen (Jacobs et al., 2014).

Noncadiamointrappola!

Noncadiamointrappola! или Не упадајмо у замку! је програм за средње школе, који је први пут покренут 2008. са циљем са циљем превенције традиционалних облика насиља, али и сајбер насиља (Palladino, Nocentini, & Menesini, 2016). Сам програм укључује онлајн и офлајн активности, и састоји се из две главне фазе. Првом фазом програма управљају одрасли (психолози и други стручњаци) и она се покреће и изводи у школама (Nocentini et al., 2015b). Другом фазом управљају адолесценти, односно група ученика која након одређеног тренинга преузима улогу едукатора како у учионици, тако и у онлајн свету (Nocentini et al., 2015b). Њихова улога се састоји у пружању подршке онима који затраже помоћ, покрећу дискусије и постављају материјал о одређеним темама, управљају веб-страницом и Facebook групом програма и сл (Nocentini et al., 2015b). Ефикасност програма је испитивана кроз два експеримента у природним условима. Истраживање које су спровели имали су за циљ: анализирање могуће почетне разлике између експерименталних и ко

MISAAC

MISAAC представља технолошко решење проблема узнемиравања путем инстант порука (енгл. instant messaging), предлагајући алат за инстант поруке који ће детектовати сајбер насиље (Nocentini et al., 2015b). Овај модел се

фокусира на откривање претњи и агресивности којима је дете изложено кроз интеракцију са другима путем инстант порука, примењујући технике анализе садржаја како би се измерила опасност поруке (Pérez, Valdez, Ortiz, Barrera, & Pérez, 2012). Како би се утврдило да ли порука представља претњу другој особи или не, поруке се обрађује лексички анализатор (енгл. tokenizer) и упоређују са утврђеним обрасцима агресије у модулу за анализу садржаја (Pérez et al., 2012; Salawu, He, & Lumsden, 2017). Потом се користи индикатор који аутора порука означава зеленом, жутом или црвеном бојом, што указује који степен агресивности на основу садржаја поруке. Након сваке поруке, опасност аутора се поново израчунава, тако да нпр. зелени корисник без историје агресивности који по први пут шаље благо увредљиву поруку задржаће свој зелени статус, али ако је аутор послао више пута послао увредљиву поруку, његов или њен зелени статус биће замењен жутом или црвеном бојом, након чега се примењују извесна ограничења кориснику у зависности од додељеног статуса (Salawu et al., 2017).

WebQuest

WebQuest представља једну од метода наставе и едукације која је ослања на употребу рачунара и интернета као извора којим могу ученици да се активно служе (Brewer, 2012). Овај метод едукације није стандардизован, али се обично састоји из шест корака (Brewer, 2012):

- 1) *увод* - треба да подстакне заинтересованост ученика и да садржи реалистичан сценарио у ком ће ученици моћи да учествује током процеса учења;
- 2) *задатак* – може се односити на одређена питања на која ученик треба да одговори или може да садржи опис онога шта би требало да се уради;
- 3) *процес* – односи се на јасно дефинисане кораке које треба предузети;
- 4) *ресурси* – обично укључује линкове веб-страница које су повезане са задатком које ученици треба да заврше;
- 5) *евалуација* – корак који описује како ће Веб потрага бити оцењена или корак у ком се од ученика тражи да оцене сопствени напредак;
- 6) *закључак* – последњи корак представља подсетник ученицима о томе шта су научили и охрабрује их да наставе да шире своја знања и у другим областима живота; међутим, неопходно је да едукатори схвате да креирање и развој је сложен процес који укључује пажљиво планирање и узимање у обзир свих варијабли (социјалне, психолошке, когнитивне и развојне) које могу да утичу на учење младих (Brewer, 2012). Многе школе одржавају радионице или користе софтверске програме за ширење знања ученика о сајбер насиљу и

његовим ефектима на жртве, а само је неколико студија процењивало ове приступе (Espelage & Hong, 2017).

Ово није стандардизован програм, али једна његова верзија, створена помоћу iWeb-a, алата за веб дизајн који је обезбедио Apple са циљем да помогне ученицима да изграде сопствено схватање о сајбер насиљу, је спроведена у средњој школи у Лос Анђелесу (Nocentini et al., 2015b). У оквиру овог програма, ученици су преузели улогу новинара који истражује о сајбер насиљу и морали су да прођу кроз пет корака: 1) евалуација пре теста и увод: пружа ученицима контекст сценарија у коме ће учествовати, 2) задатак: ученици треба да науче више о сајбер насиљу прелиставајући мултимедијалне садржаје на интернету, 3) процес: добијају прецизна упутства о томе шта да раде у WebQuest-y, 4) ресурси: видео клипови, приче, квизови, 5) евалуација (Nocentini et al., 2015b). Оно што је програм омогућио јесте подизање нивоа свести средњошколаца о проблему сајбер насиља и знања о овој појави (Brewer, 2012; Nocentini et al., 2015).

PRE-SURVEY LAUNCH

THE INTRODUCTION

THE TASK

THE PROCESS

THE RESOURCES

THE WRAP UP

18

INTRODUCTION

WHAM!

WHAT'S THE DEAL?

HERE'S THE DEAL!

Middle school students have always complained to school officials and parents about being harassed, teased, or mocked by their friends. Recently, though, this trend has started to look a little different.

At Fielding Middle School, the 8th grade class was divided as a scandal rocked their school. During swim practice after school one day, two students got into a knock down, drag out fight, with fists flying, hair being pulled, and curse words and insults being tossed around with abandon.

When coaches finally got the students separated and taken to the Principal's office, the truth began to come to light. The student who started the fight repeatedly received harassing text messages from another member of the team, and over the course of several weeks, had been threatened over email and text messaging. Even though the insults were made during non-school hours, the fight at school proves that the incident has been escalating and now must be addressed by the school.

Word of the problem leaked out to a reporter at a local newspaper, who hopes to include a piece on "Internet Insults Injure Feelings at Fielding" in the Sunday paper.

Сл.П2.2. Уводна страна WebQuest-а (Brewer, 2012, стр. 187)

THE TASK

As a reporter for the Fielding Front Page News, you're always looking for a fresh new story and an idea that will captivate readers minds. You've written award winning pieces in the past, but have been slow to keep up with the technological advances that your peers are using in their reporting.

Use the information and links provided under the resources link to catch yourself up on the phenomenon of cyberbullying. You will need this information when your editor asks you to justify the article on the "Internet Insults" fight.

Having this information will also prepare you for any interviews with students, school administrators, or friends of the accused.

CLICK TO
MOVE ON

Сл.П2.3. Задатак (Brewer, 2012, стр. 187)

PRE-SURVEY LAUNCH

THE INTRODUCTION

THE TASK

THE PROCESS

THE RESOURCES

THE WRAP UP

ISSUE
18

THE PROCESS

HERE'S WHAT YOU NEED TO KNOW!

In order to start researching the topic of cyberbullying, you will turn to one of the most frequently visited sites on the Internet - YouTube. You know that the postings there can come from authorities, people like you, or anyone else so hopefully you'll get a variety of information about the topic.

Please watch the videos found on the resources link.

Then, follow the links to read about kids like you who've been cyberbullied.

After that, get ready - it's quiz time!!

Сл.П2.4. Процес (Brewer, 2012, стр. 187)

THE RESOURCES

READ THE THREE TRUE STORIES BELOW TO GET THE SCOOP ON CYBERBULLYING!

Story 1:

Amanda Marcuson, 14, of Michigan, reported some girls in her eighth-grade class for stealing her make-up bag. As soon as she got home, instant messages started popping up on her computer screen. She was a tattletale and a liar, they said. She typed back, "You stole my stuff!" "U R A stuck-up b***h," came the instant response in the box on the screen. The electronic insults did not stop. Amanda has her Internet messages automatically forwarded to her cell phone, and by the end of the game she had received 50 - the limit of its capacity. "It seems like people can say a lot worse things to someone online than when they're actually talking to them," said Amanda. The girls never said another word to her in person.

Story 2:

Sixteen year old Denise, from Los Angeles, experienced cyberstalking from her ex-boyfriend. Shortly after she broke up with her boyfriend, he posted personal information, including her cell phone number, e-mail address and street address on sex-oriented websites. For months, Denise was constantly being harassed by prank calls, instant messages and drive by's. While her ex-boyfriend was quickly arrested, it did not eliminate the continued hurt and helplessness Denise experienced. (Strom and Strom, 2005)

Story 3:

Phoebe Prince was 15 years old when she committed suicide in January 2010. She was cyberbullied on Facebook with people posting mean comments about her and how she looked. Some of her classmates called her a "slut" because she dated a popular boy in the grades above her. The comments were mean and went unnoticed by her friends school officials. On January 14th, she went home and killed herself. She's not the only one. Four other teenagers have killed themselves because of cyberbullying since 2009.

Сл.П2.5. Ресурси (Brewer, 2012, стр. 187)

QUIZ TIME!

- * **THIS QUIZ WILL NOT AFFECT YOUR GRADE IN THIS CLASS.**
- * **FOLLOW THE LINK BELOW TO PROVE WHAT YOU KNOW ABOUT CYBERBULLYING.**
- * **WHEN YOU FINISH THE QUIZ, REMEMBER YOUR SCORE BECAUSE YOU'LL NEED IT LATER!!**

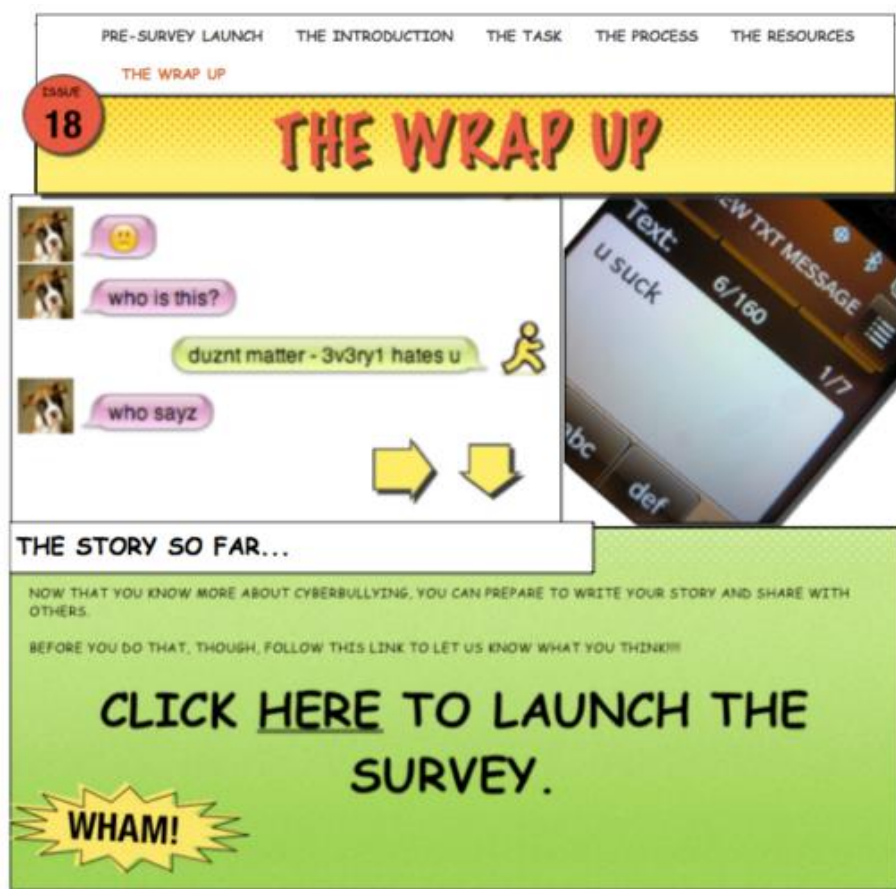
CLICK HERE FOR THE WEB QUIZ

CLICK HERE FOR THE SECOND SURVEY!

Сл.П2.6. Квиз (Brewer, 2012, стр. 187)

Сл.П2.7. Закључак (Brewer, 2012, стр. 187)

Emphatic virtual buddy

Програм под називом Emphatic virtual buddy није стандардизовани програм, али је појединачни експеримент спроведен как би се демонстрирала ефикасност онлајн интервенције која има за циљ пружање подршке жртвама сајбер насиља (Nocentini et al., 2015b). „Пријатељ“ (енгл. the buddy) је виртуелни лик који живи на екрану рачунара потенцијалних жртава сајбер насиља (J. van der Zwaan, Dignum, & Jonker, 2010). Када се дете осећа нелагодно због инцидента, може да се обрати „пријатељу“ ради емоционалне подршке и практичних савета како да реши ситуацију. У идеалном случају, „пријатељ“ ће бити интегрисан са системима које дете свакодневно користи, па ће дете бити упознато са виртуелним ликом боље. Интеракција између детета и виртуелног пријатеља има три фазе (J. van der Zwaan et al., 2010):

- разумевање емотивног стања детета,
- прикупљање информација о самом чину насиља,
- пружање савета.

Интеракција почиње када се дете обрати свом виртуелном пријатељу. Своје емоционално стање описује кликом на израз лица који најбоље описује његово стање (енгл. AffectButton) које је приказано на Слици 16, а након тога комуникација се наставља путем текстуалних порука као у чет собама.

Сл.П2.8. Опција за приказ емотивног стања (енгл. The AffectButton) (J. van der Zwaan et al., 2010)

Како би виртуелни лик био у могућности да комуницира са дететом неопходно је формирати неколико база података (J. van der Zwaan et al., 2010):

- **Профил корисника:** Да би се прилагодио кориснику, „пријатељ“ одржава профил корисника, који се састоји од личних информација (нпр. име, узраст, датум рођења итд.), чува податке које се тичу самог корисника, претходне инциденте и раније пружене савете.
- **База података о инцидентима:** За сваки случај сајбер насиља, виртуелни пријатељ прикупља информације о типу, методи сајбер насиља, као и о идентитету нападача уколико је познат.

- **Модул савета:** Модул савета садржи мапирање особина инцидента насиља према специфичном типу савета.
- Да би остварио циљ, „пријатељ“ користи следеће стратегије (J. van der Zwaan et al., 2010):
- **Емоционалну подршку** – Емоционалну подршку пружа давањем емпатичних одговора.
- **Практичне савете** – Виртуелни пријатељ даје практичан савет како се бавити тренутним инцидентом. Савети су прилагођени ситуацији (нпр. типу и начину сајбер насиља) и кориснику (на основу корисничког профила).
- **Изградња односа** – Виртуелни пријатељ покушава да изгради однос са жртвом емпатским одговорима и упућивањем на претходне инциденте када је то потребно.

Табела П2.1. Програми превенције сајбер насиља према груписању истраживача (Nocentini et al, 2015)

Програм	Врста проблема	Циљна група	Врста ИКТ-а	Метод вишеструке наспрам примене само ИКТ интервенције	Докази о ефикасности
Не упадајмо у замку!	Трад. облик насиља и сајбер насиље	Адолесценти	Онлајн активности (веб-сајтови, форуми, Facebook групе)	Да	Да
КиВа	Трад. облик насиља и сајбер насиље	Основци, адолесенти	„Озбиљна“ игрица ¹⁵	Да	Да
Онлајн Песткопенстопен	Сајбер жртве	Адолесценти	Онлајн платформа (саветовање)	Не	Не
Пријатељски ПТАПСН	Сајбер насиље	Адолесценти	„Озбиљна“ игрица	Да	Не
Веб потрага	Сајбер насиље	Адолесценти	Лекције које су засноване на упутима на интернету	Не	Не
Емпатичан виртуелни друг	Сајбер жртве	Адолесценти	Онлајн саветовање	Не	Не
Виртуелно окружење	Сајбер насиље	Адолесценти	„Други живот“ виртуелна средина	Не	Не
MISAAC	Сајбер насиље	Корисници инстант порука	Технички алат	Не	Не

¹⁵ То су електронске игре чија је главна сврха „озбиљна“, а не само забава. Примарна њихова улога може бити подучавања или обучавање у областима као што су образовање, здравствена заштита, маркетинг, политика. Видети шире на <https://www.igi-global.com/dictionary/serious-games/26549>

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Јасмина Бајрамовић је рођена 18. новембра 1993. године у Београду, где је завршила и Прву београдску гимназију 2012. године. Основне академске студије на Факултету безбедности завршила је 2016. године. Исте године је на Факултету безбедности уписала мастер студије – модул Науке безбедности.

Током основних студија радила је као практикант у Јавном комуналном предузећу „Београдски водовод и канализација“, у Служби обезбеђења и контроли безбедности саобраћаја. Школске 2017/2018 године била је ангажована и као студент демонстратор на Факултету безбедности. Такође, похађала је бројне семинаре и курсеве.

Испите предвиђене наставним планом и програмом мастер студија положила је у септембру 2017. године.